

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). II¹

У статті розглядаються основні тенденції номінативно-аксіологічної переорієнтації в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу стилістичних засобів української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст., яка відбувається насамперед у суспільно-політичній та суспільно-економічній тематичних сферах. Вони полягають в орієнтуванні, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності.

Ключові слова: «переоцінка цінностей» у мові, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду.

3.3.6. Між *правовим* і *неправовим* — на загальному тлі активізації в досліджуваній період узагалі юридичної лексики це особлива частотність слів із загальними значеннями «право», «закон» і т. ін., що свідчить про посилення уваги суспільства до цих аспектів його життя: *права людини, верховенство права* (на відміну, наприклад, від *телефонне право* — зворот, що виник у пізньорадянський час на позначення неправових адміністративних дій з боку «начальства»: телефонних дзвінків та іншого втручання, що нерідко підміняли собою правові норми: «Нарешті ми усвідомили, що будувати економіку треба не на голому ентузіазмі і *телефонному праві*, а на апробованому ринковому фундаменті». — Веч. Київ, 21.11.1991); *правовий: виховання, грамотність, захищеність* та ін., *правовий простір, діяти правовими методами, в правовому полі*; як ідеал у майбутньому — *правова держава (будувати правову державу, на шляху до правової держави)*; *правоохоронний: правоохоронні органи* та ін., *правоохоронець*, перев. у мн. (тепер уже, очевидно, важко уявити, але до 90-х років словники не подавали цих слів); *верховенство закону*, «Коли ми говоримо про правову державу, то передбачаємо, що в країні повсюди повинен *верховенствовати Закон*, що все повинно робитися тільки по Закону — без будь-якої відомчої чи групової сваволі» (Рад. Україна, 24.06.1989); активізація в загальному вжитку і творення нових складних слів з компонентом *закон-*: *законотворення, законотворчий, законотворчість, законотворець* та ін.; *конституційний (референ-*

¹ Початок статті див.: Мовознавство.— 2012.— № 3.— С. 3–31.

дум, простір, гарантії; «Комітет конституційного нагляду покликаний, зокрема, контролювати конституційність актів самого з'їзду народних депутатів, а також Верховної Ради». — Сільські вісті, 3.11.1988; Конституційний Суд — новий орган у судовій системі України), конституційність, конституційно; розширення сфери вживання членів гнізда *легальний, легалізація* та ін. від переважно політичної діяльності в попередній період до юридичної та економічної сфер: *легальні доходи, легалізація приватної власності* та ін.; розширення частотності функціонування членів гнізда *легітимний, легітимізація* та ін., частотності слів *санкціонований* — *несанкціонований* (*мітинг, демонстрація, збори* та ін.); утворення нових зворотів з прикметником *цивілізований* (*шлях: «До ринку — цивілізованим шляхом», русло, рамки; «цивілізоване розлучення»*): так висловився Л. М. Кравчук про мирний розпад СРСР). Певні злочини перестали бути такими: *спекуляція, спекулювати, спекулянт*. Відповідним чином активізувалася й лексика на позначення системи правових антицінностей, з якими суспільству слід рішуче боротися: *правовий нігілізм, неправовий* (*неправова держава* та ін.), *антиправовий* (*антиправова діяльність* та ін.); *неконституційний* (*дія, організація* та ін.), *антиконституційний* (*переворот, постанова*); підвищення частотності вживання слів *нелегітимний, нелегітимність*.

Однак, як відомо, вже на межі 80–90-х рр., а особливо в 90-і і пізніше кількість явищ «незаконності» і прямої злочинності стала тільки зростати. Значно активізувалися у вжитку й розширили лексичну сполучуваність такі слова, як: *нелегальний* (*бізнес, торгівля, міграція* та ін.; *торговець, мігрант, таксист* та ін.), розм. *нелегал* (про нелегального торговця, мігранта та ін.; *таксист-нелегал* та ін.); *тіньовий* («нелегальний, підпільний (про виробництво і збут, торгівлю)»: *бізнес, ринок, економіка, тіньовий мільйонер* («На думку фахівців, якщо взяти до уваги, що кількість тіньових мільйонерів, ймовірно, більша, ніж офіційних, то сума надходжень (податків) є просто мізерною». — За вільну Україну, 19.07.2002), *тіньовик* «представник тіньової економіки», пізніше втягнуті в корелятивний метафоричний розвиток *тінь* («Усе більше грошей ховається в “тінь”»). — Веч. Київ, 14.03.2003, с. 7; про підприємства, які не (повністю) відбивають свою діяльність у відповідній фінансовій документації з метою уникнення оподаткування тощо: *працювати в тіні; вивести бізнес, фонд заробітної плати з тіні, тінізація* («Якщо такий критичний стан з Державним бюджетом на 1997 рік, то постають запитання: “За яким помахом чарівної палички запрацює виробництво?”, “Які ж то будуть знайдені “рецепти” для зменшення тінізації економіки?»»). — За вільну Україну, 31.07.1997, с. 1), *тінізуватися* — *детінізація* (дериват, що виник найпізніше, хоча член опозиції *детінізація* демонструє не так реальний відхід від *тінізації*, як, очевидно, нескінченний процес, оскільки *тінізація* ще тільки продовжує розгортатися); *чорний* («нелегальний, підпільний (на відміну від легального, дозволеного, узаконеного)»: «чорна» готівка (яка не фіксується у фінансовій документації і не оподатковується), «чорна» зарплата (яка видається працівникам у «конвертах»); «чорні» археологи (особи, які незаконно проводять археологічні розкопування), «чорні» копачі (особи, які незаконно розкопують поховання часів останньої війни з метою пошуків зброї, нагород), «чорні» трансплантологи (лікарі, які незаконно здійснюють пересадку людських органів), «чорні» рієлтори (шахраї, що здійснюють обладки з продажем приватних квартир, незаконно виселяючи або навіть убиваючи їхніх мешканців). Відбулася досить значна активізація гнізда *корупція* — з появою не фіксованих досі у словниках *корупційний* (*дія, схема, режим* та ін.), *корупційність, корумпований* (*влада, чиновники, міліція, суд*), *корумпова-*

ність, корупціонер (дієслово *корумпувати* лишається, проте, не частотним), антикорупційний (заходи, законодавство); гнізда кримінал — з появою не фіксованих досі криміналізація (влади, правоохоронних органів, усієї країни), криміналізувати(ся), криміналізований, криміналітет збірн. «люди, що належать до кримінального, злочинного середовища» (вплив криміналітету на владу, на виборчу кампанію), криміногенний (середовище, ситуація в місті, регіоні, країні), криміногенність — декриміналізація. Стало цілком звичним говорити і слухати навіть не про окремі факти, а про масове явище зростання (зрощення) тіньового бізнесу і криміналу (криміналітету) з владою, з правоохоронними органами. Активізувалося вживання членів словотвірного гнізда банда, бандит — з появою експресивних бандюк, бандюган, а також бандократія «влада бандитів», кримінальних жаргонізмів браток, братан, перев. у мн. — члени кримінального угруповання, гнізда мафія (з дериватами мафіозі, рідко мафіозо, а також новим мафіозник, з мафіозний, мафіозність, мафіозно-клановий) — щодо організованих злочинних угруповань: донецька, дніпропетровська мафія; мафіозний (структура, клан) (див. також у п. 3.6 про функціонування метафоричних значень слів банда і мафія з їхніми похідними). Постійно з'являються все нові й нові позначення (звичайно з інших мов) видів злочинної діяльності та їх виконавців: відмивання (калька з англ.): брудних грошей, незаконних доходів; рекет (з утворенням уже й переносного значення: літературний, науковий рекет), рекетир, рекетирський, з утворенням їхніх українських відповідників — похідних значень слів вимагання, вимагач; рейдер, рейдерський, рейдерство «насильне захоплення об'єктів нерухомості одного власника на замовлення іншого (за ухвалою суду про перехід майна)»; кілер «професійний найманий убивця», кілерський, кілерство (з утворенням метафоричного значення: інформаційне та ін. кілерство); відкат (з рос.) «відступлення, передача одержувачем бюджетного фінансування, виділеного на виконання певного виду діяльності, частини цих коштів як винагорода тій особі або особам, що сприяли в одержанні такого державного замовлення»: «Прибуток у сумі 16,4 млн. грн ... фахівці розцінюють як частину корупційної схеми, як "відкат"» (Україна молода, 19.04.2012, с. 4).

Такі слова йдуть масовим потоком також із поширених тепер розділів кримінальних хронік у ЗМІ, з численних телесеріалів російського виробництва на кримінальну тематику. Поширюються також професіоналізми працівників правоохоронних органів: бандгрупа, бандформування, фігурант (справи, у справі), замовне вбивство та ін. Очевидно, із цих органів поширилося через ЗМІ й популярне тепер слово силовий — точніше, такі його нові значення, як: 1) «який спирається на примус, у тому числі й на поліційну та військову силу; який здійснюється з позиції сили, насильно» (силові дії, силова політика, діяти силовими методами) (це значення є прямим продовженням значення, яке стосується сфери спорту: силовий прийом, силові вправи, силова боротьба і под.); 2) «який здійснює свою діяльність, застосовуючи примус, силу і спираючись на військовий, поліційний і т. ін. апарат» (силові структури, відомства, органи, міністерства, перев. у мн. — органи міліції / поліції, держбезпеки, збройних сил тощо); «який очолює таке відомство» (силовий міністр); звідси розм. силовик «керівник або інший працівник силового відомства».

3.3.7. Від центру (Центру), тобто від Москви як столиці СРСР і від найвищих органів управління державою, до (союзних) республік, а згодом від центру (Києва як столиці України) до її регіонів, тобто децентралізація. Цей напрям окреслився наприкінці існування СРСР у зв'язку з посиленням відцентрових тен-

денцій з боку союзних республік незважаючи на прагнення союзного керівництва зберегти державу, хоча б на дещо інших засадах (слід відзначити, що в той час унаслідок гострого особистого протистояння президента Російської Федерації Б. М. Єльцина і президента СРСР М. С. Горбачова навіть Росія подавалася як союзна республіка, обмежена в своїх правах союзним центром), наприклад: *політика центру (Центру), амбіції центру (Центру), відносини між центром (Центром) і республіками, імперський центр (Центр)*; «...все, в тому числі й культура, жорстко підпорядковується *центру*, а об'єктивні інтереси й потреби *республік* залишаються недо врахованими» (Літ. Україна, 25.08.1988); «...в *Центрі* можуть статися непередбачувані події, від яких ми повинні дистанціюватися» (Голос України, 26.04.1991); «З початку дев'яностих років Спілка письменників України, проголосивши себе на пам'ятному першому з'їзді незалежною від залишків тоталітарних структур, від *московського бюрократично-імперського центру*, ніколи й нікого з літераторів не повчала, як і що треба писати...» (Звернення секретаріату ради Спілки письменників України до молодих літераторів. — Літ. Україна, 24.12.1998, с. 1); «Республіки делегують *центрові* частину своїх повноважень»; «Шлях до порятунку історично складеної (рос. «сложившейся». — О. Т.) спільності людей (тобто радянського народу — з очевидним іронічним підтекстом. — О. Т.)... лежить... через *децентралізацію, дефедералізацію* і демонополізацію» (Голос України, 11.04.1991). Сам же *Центр* (зокрема, в особі М. С. Горбачова з образністю його промов), прагнучи до певних компромісів з республіками: «*Сильний центр — сильні республіки*», висловлював, однак, категоричний осуд щодо наявності відцентрових тенденцій: «розтягти Союз по національних квартирах», *різати по живому*, ірон. *парад суверенітетів* — про проголошення протягом 1990–1991 років усіма союзними республіками свого державного суверенітету (за аналогією до *парад планет* — назва відповідного астрономічного явища, що його спостерігали якраз перед цим).

У незалежній Україні про протиставлення *центру* і *регіонів* («— Ви давно заявили про інтерес до регіонів країни...? — Я повинен сказати, що *центр* абсолютно недооцінює те, що в *регіонах* виросли й сформувалися нові політичні еліти»: [Із інтерв'ю з І. Салієм]. — День, 28.11.1998), про політичну та економічну *зацентралізованість* країни і тим більше про потребу в адміністративній (аж до *федералізації*) або принаймні економічній *децентралізації* держави заявляють насамперед суспільно-політичні кола, що представляють відповідний регіон і перебувають (у той чи інший період або постійно) в опозиції до «київської» влади (їхні загальнополітичні та культурно-мовні орієнтації можуть бути при цьому різними: «проросійськими» в Південно-Східному і «проукраїнськими» в Західному регіоні; на Закарпатті та Буковині це, крім того, хоч і незначною мірою, «прорумунські», «проросійські», а також «русинські» орієнтації). Так, у Південно-Східному регіоні, особливо в Криму та Донбасі, протягом 1990-х — початку 2000-х років певні радикальні політичні сили або й керівництво органів місцевого самоврядування час від часу виступали за перехід до «*федеративно-земельного (земельно-федеративного) устрою*» України; у листопаді 2004 р. — після того, як унаслідок протестних акцій під час «Помаранчевої революції» В. Ф. Янукович, голова Партії регіонів України з її електоральною базою переважно на Південному Сході, не пройшов на посаду Президента України, — в Сіверськодонецьку відбувся «всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів», який запропонував створити «Південно-Східну Автономну Республіку» зі столицею в Харкові; одним із положень програми Партії регіонів на виборах до Верховної Ради 2006 р. був перехід до федеративного устрою України. Але як

тільки Партія регіонів (вона була створена як Партія *регіонального відродження* України) прийшла 2010 р. до влади, то замість *децентралізації* на користь регіонів стала відбуватися нова жорстка загальнодержавна *централізація* влади. Місцева політична еліта та деякі діячі культури в Галичині — в ті періоди, коли, на їхню думку, «київська» влада недостатньо активно проводила «українську» політику або й активно проводила «антиукраїнську» політику, — також уже виступали з ідеєю галицької *автономії*. Одним з положень Універсалу національної єдності, який було прийнято в період чергової політичної кризи 3 серпня 2006 р. керівниками різних політичних сил під керівництвом тодішнього Президента України В. А. Ющенка, але який так і лишився тільки на папері, було таке: «8. Стимулювання розвитку місцевого самоврядування... Відмова від *федералізації* на користь *децентралізації*».

3.4. Між *бездуховністю* і *духовністю* (в обох основних розуміннях слова *духовний*: а) стосовний до духу і б) пов'язаний з релігією, церквою):

а) *духовний* (*цінності, відродження, оновлення, відродження духовності* (від надто частого повторення слово вже може сприйматися як штамп²); від несправжнього, фальшивого, лицемірного до *справжнього*: це, зокрема, прагнення до *справжньої* (реальної) *демократії, рівноправності, справедливості* та ін. (див. 3.3), боротьба за «*справді українську*» Україну (див. п. 4.1) — і, на противагу цьому, активізація префіксальних моделей з *псевдо-* і *лже-*: *псевдопатріотизм, лжедемократія* та ін. (див. п. 6);

б) у загальному контексті активізації в мовному вжитку релігійної лексики (з'явилося, зокрема, й саме слово *конфесія*), причому не тільки зі сфери християнства (православ'я) (наприклад, *кришнаїзм, кришнаїт*), новим життям зажило особливо слово *Бог*: «Верховна Рада України..., усвідомлюючи відповідальність перед *Богом*..., приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції України 1996 р.). Незважаючи на світський характер української державності, в якій, за Конституцією, церква відокремлена від держави, ось, наприклад, подання визначення слова *Бог* у новому академічному тлумачному словнику (жанрі, безперечно, світського характеру), яке вже не припускає наявності атеїзму й альтернативних концепцій утворення Землі та земного життя: **БОГ** 1. «Творець і володар Всесвіту, усього сущого, який керує світом»³. Тобто на зміну попередній офіційній ідеології у сфері релігії, яка полягала в усілякому приниженні її понять і канонів, приходять нова ідеологізація — із заміною знака мінус на беззаперечний плюс і знову ж таки не припускаючи якоїсь «золотої середини». За нині чинним правописом 1990–1993 рр., назви релігійних свят пишуться з великої літери: *Великдень, Курбан-Байрам* та ін.; у зазначеному словнику з великої букви, за церковною канонічною традицією, подано й займенники, що замінюють слово *Бог*: *Йому, Себе* і под. (с. 574, 576 та ін.).

Наприкінці 80-х років набули значної популярності два алегоричні вислови з релігійним (християнським) вихідним змістом на основі образу храму як символу людської чистоти, порядності й благородства:

— *собори душі* (з відомого «неблагонадійного» в радянський час роману Олеся Гончара «Собор», 1968 р., де образ величної історико-архітектурної спо-

² «...слово *духовність* успішно витісняє колишні *партійність* і *народність*, ставши, як це не дивно, цілком взаємозамінним з ними в нинішній офіційній риторичі» (Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа.— М., 1994.— С. 111).

³ Словник української мови : У 20 т.— К., 2010.— Т. 1.— С. 569.

руди переростає в образ духовної величі й чистоти: «— *Собори душ* своїх бережіть, друзі... *Собори душ!*...» — так закликає місцевий учитель; «— Оце ті, що без *соборів у душі!*» — каже він про негідників; на будинку в Києві, де жив письменник, — меморіальна дошка з написом «*Собори душ своїх бережіть!*»): «*Собор душі моєї*» (поетична збірка Віктора Чабаненка. Запоріжжя, 1998), «*Собори душ*» (поетична збірка Йосипа Дудки. К., 1993), «*Собори ваших душ*» (всеукраїнське літературно-мистецьке віче, 1998 р.), пор. також давніше: О. Лупій. *Собори душ людських* (Літ. Україна, 29.03.1968);

— *дорога (шлях) до Храму* (з популярного наприкінці 80-х рр. антисталінського й антитоталітарного кінофільму режисера Т. Абуладзе “*Покаяння*”, знятого 1984 р, але випущеного на екрани 1987 р., назва якого також стала вживатися як заклик до духовного очищення): «А не прогледіли, бува, часом ми ту *дорогу до Храму?* То де ж ця дорога, де? Не видно її, не чути про неї» (Ф. Зубанич. Жмут пшениці та будяк посередині. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 147); «*Дорога до Храму*» (всеукраїнська добродійна акція на Першому каналі Українського телебачення у квітні 1997); «Коли Тенгіз Абуладзе в своєму фільмі “*Покаяння*” пронизливо-влучно визначив людські духовні і життєві наміри як *дорогу, що має обов’язково вести до Храму*, суспільна свідомість сприйняла цю формулу одразу» (Храми нашої пам’яті. — Уряд. кур’єр, 19.05.1998).

Антицінність щодо *духовності* також була оформлена в цей час у яскраву мовну оболонку зі зневажливою конотацією — це *ковбаса* як символ бездуховності, зосередженості тільки на задоволенні матеріальних потреб (переважно щодо ментальності людей, які орієнтуються на радянське минуле) і похідний прикметник *ковбасний*: «Сьогодні повсюдно чуємо скрушні зітхання, а то й прямі жалі за минулими часами, за застоєм або й сталінщиною, коли був “порядок” і була *ковбаса*. Ковбаси було не вельми, а “порядку” в достатку» (Ю. Мушкетик. — Літ. Україна, 20.08.1992); «Усі добре пам’ятають, як активісти Народного руху України тривалий час звинувачували в “*ковбасній психології*” тих, хто скаржився, що капіталістична розбудова в Україні погіршує матеріальне становище трудящих. Мовляв, ідеї української державності і демократії вищі» (В. Богданов. В’ячеслав Чорновіл — голий король Руху. — Вільна Україна, 1997, № 15); «Це видно на позиції Росії щодо поділу Чорноморського флоту: не поступатися нічим, затягувати переговори в надії на дедалі більше загострення економічної кризи і на те, що в нас “*ковбасна свідомість*” переможе ідею самостійної Української держави» (Д. Павличко. — Голос України, 8.06.1993, с. 3); «*ковбасна ідеологія*»; «*ковбасні інтереси*»; «Червоні реваншисти без упину репетують, що, мовляв, якби нині референдум, народ би знову поринув у славні *ковбасні часи*» (В. Базів. — Укр. шлях, 1.08.1997)⁴. Такий синекдохічний образ *ковбаси*, ґрунтуючись на попередньому семантико-оцінному комплексі цього слова — як з позитивними або принаймні з нейтральними конотаціями: це позначення ситної і смачної їжі, ознака заможного життя⁵, так і з конотаціями зневаги (це насамперед, звичайно, відомі Шевченкові рядки: «Люде, люде! / За шмат гнилої ковбаси / У вас хоч матір попроси, / То оддасте»), на межі 80–90-х рр. — під час переважання в настроях активної частини суспільства «демократичного дискурсу» — став посилювати в собі насамперед конотацію другого плану (наприклад, «*ковбасна еміграція*», тобто зумовлена нібито тільки вузькоматеріальними інтересами, — про нову хвилю еміграції з СРСР до США та інших країн Західного світу, на відміну від попередніх хвиль трудової та політичної еміграції). Цьому посприяли й дві події цього часу. По-перше, коли під час свого приїзду на Україну в лютому 1989 р. М. С. Горбачов, перебуваючи в Донецьку, поцікавився думкою шахтарів щодо животрепетної

⁴ Див. також: Сидяченко Н. Г. Нюанси ковбасного епітета // Культура слова. — 1992. — Вип. 43. — С. 20–22.

⁵ Наприклад, у пареміях: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «Найкраща птиця — ковбаса»; з уст «народного коміка» Тарапуньки пішло гуляти «Найкраща риба — ковбаса». У радянський час, особливо в часи «застою», коли в переважній більшості міст країни у продажу була гостра нестача продуктів харчування, у тому числі й м’яса та м’ясних виробів, їх жителям доводилося їздити в Москву (Ленінград, Київ та ін.) «по ковбасу»; електропоїзди приміського сполучення дістали в цей час жартівливо-гірку назву «*ковбасних електричок*».

тоді проблеми надання українській мові статусу державної, один з них сказав ніби жартома, що йому однаково: «*колбаса*» чи «*ковбаса*», тільки б вона була, тоді й він би «збалакав» по-українському (у ЗМІ потім були повідомлення, що на адресу цього шахтаря стали приходити посилки з ковбасою). По-друге, коли під час автотранспортної пригоди на одній з вулиць Чернігова з вини працівника місцевих партійних органів (по-тодішньому, «партократа») в його легковиків відкрився багажник і люди побачили там продуктивний набір, у якому, зокрема, була й ковбаса (це в той час, коли в торговельній мережі не було вже майже нічого), вони стали бити його нею. Пор. у відгуку на цю подію відомого поета: «Ах, де ж тая *ковбаса*, / Що росла від неї / Секретарські животи, / Пільги й привілеї? / ... / Ах, де ж тая *ковбаса*, / Довга й вузлувата, / Що то нею в Чернігові / Били партократа?» (Д. Павличко. Ковбасна елегія різних застійників. — Слово і час, 1995, № 8). Пізніше, коли в магазинах з'явилося багато і різних сортів ковбаси, але за порівняно високими цінами, у свідомості «простих», малозабезпечених людей старшого покоління, людей лівих політичних переконань виник ностальгійний образ «*дешевої ковбаси*», «*ковбаси по 2.20*»⁶, яка була в часи СРСР (те, що й тоді вони могли купити ковбасу далеко не завжди, хоча й з іншої причини — через її відсутність, ці люди не хочуть згадувати): «Коли в результаті довготривалих виборів ... до Феодосійської міськради в листопаді 1995 року прийшли комуністи, одні люди зачалися (“Що воно буде?”), інші ж зраділи (“Тепер наїмося *ковбаси по два двадцять*”))» (В. Тарасов. — Літ. Україна, 17.04.1997); «Людям постійно треба нагадувати про минуле, про тяжкі часи випробування, які випали на долю нашого народу, щоб менше нарікали на нашу Незалежність і не тужили за “*ковбасою по 2.20*”» (Т. Калитовська, читачка, м. Львів. — Укр. слово, 25.01.2001).

Активізувавшись у період «перебудови» і не згасаючи на початку 90-х рр. у часи здобуття Україною державного суверенітету (1990 р.), а згодом і державної незалежності (1991 р.), увага суспільства до *духовності* відтоді стала згасати, у другій половині ж 90-х років знову почали говорити про занепад моральності та *духовності*, а слова *милосердя* та *покаяння* знову стали ніби морально застарілими, архаїзмами. І взагалі пізніше для *духовності* було б уже менше шансів стати одним із ключових слів нової доби з огляду на тривалі економічні негаразди, загальну соціальну втому та постійні соціальні розчарування, а також на «звикання» суспільства до «демократії»⁷.

Нещодавно набув популярності ще один «харчовий» образ нашої нової дійсності — слово *гречка* (як назва основного компонента у продуктивних наборах, що їх уже неодноразово на початку 2000-х років роздавали виборцям, спочатку це було перед виборами міського голови Києва від «команди» Л. Черновецького), яке через проміжне значення «роздавання таких наборів з гречкою» (за метонімічною моделлю «предмет — дія») набуло символічного значення підкупу виборців за дуже невелику ціну: «На виборах київського мера у 2006 році *гречка* стала “притчею во язицех”. Цей продукт із дарованого Леонідом Черновецьким набору перетворився на модну фішку, яку копіюють багато кандидатів, — зазначає ... політолог Володимир Фесенко. — Але на Черновецькому *гречка* не замикається. Її будуть роздавати й далі»; «Чи вплине *гречка* на результати виборів [до Верховної Ради України в жовтні 2012 р.]? Так, вплине. Але першопричиною буде не це. *Гречка* — це прикриття адміністративного тиску. Там, де є *гречка*, там уже нема політики, — резюмує політолог Віктор Небоженко» (А. Щепя. Не греч-

⁶ Мається на увазі, безперечно, одна з найдешевших (крім ліверної, звичайно) ковбас під назвою «окрема», хоча вона коштувала на території України 2 карбованці 10 копійок за кілограм (по 2.20 була «лікарська»), а за ціною 2.20 її продавали в Москві, Ленінграді.

⁷ Не можна, звичайно, оминути при цьому явище масового духовного піднесення значної частини українського суспільства під час «Помаранчевої революції», наприклад: «В Україні оголошено оранжевий листопад, і на вулицях багатьох міст України побільшало теплого апельсинового кольору. Він символізує впевненість людей у своїх силах захистити перемогу, отриману у першому турі. Це — альтернатива сірості та страху, що об'єднує громадян і дозволяє відчутти себе єдиною нацією» (Я. Іванчук. Оранжевий марафон Ющенка. — Високий Замок, 11.11.2004); «Революція інколи творить с людьми чудеса. Я это видел на Майдане — светлые, чистые глаза. Абсолютно трезвую и вменяемую массу людей. ... Я не знаю, чем это закончится... Я просил бы только одного у политиков: не предайте всего этого!» (В. Кацман, гл. редактор «СН». Революционный этюд. — Стол. новости, 30.11.2004, с. 3). Хоча, як відомо, це тривало недовго, у мові лишилося слово *Майдан* як символ не просто мирного соціального протесту (див. 3.2), а протесту, що ґрунтується саме на масовому духовному натхненні.

кою єдиною. Рисом теж можна! — Україна молода, 22.05.2012, с. 5); «Столичні виборці цинічні, розбалувані “гречаними” технологіями. Звикли, що до них ломляться з подношеннями від різних кандидатів» (М. Фролова. — Газ. по-українськи, 13.07.2012, с. 6).

Серед ключових слів цієї доби на позначення тих чи інших виявів бездуховності, аморальності, продажності та корумпованості в різних сферах життя на початку ХХІ ст. у загальному вжитку з’явилися також такі, як:

темник (від слова *тема*) — так журналісти стали називати вказівки, які регулярно надходили в 2002–2004 рр. до ЗМІ з Адміністрації Президента України (тоді це був Л. Д. Кучма), що визначали, які саме теми і як саме слід подавати та коментувати в новинах: «Я, Андрій Шевченко, ведучий з “1 + 1” Євген Глібовицький, ще багато інших людей хотіли висвітлювати новини об’єктивно. Але, починаючи з 2002 року, телекомпанії стали одержувати з Адміністрації Президента так звані *темники* — “темы недели”» ([Із інтерв’ю з журналістом Р. Скрипіним]. — Україна молода, 4.03.2005);

«*джинса*», «*джинсові матеріали*» — замовні оплачені матеріали в ЗМІ (також із журналістського сленгу);

«*тушка*» (у переносному значенні цього слова) — зневажлива назва народного депутата Верховної Ради, який, керуючись матеріальними мотивами, переходить до фракції провладної більшості або просто голосує в її інтересах (про такі переходи — до фракції Партії регіонів — стали говорити починаючи з 2006 р.); з’явилося також слово «*тушкування*» на позначення самого цього явища: «Ми публічно ... зобов’язалися проголосувати закон про відкликання народного депутата. Щоб, хто ... залишить фракцію, стане “*тушкою*”, — автоматично втратить мандат» ([Із інтерв’ю з А. Гриценком]. — Високий Замок, 18.10.2012, с. 7); «За лічені тижні в парламенті сформували проурядову більшість, яку створили в антиконституційний спосіб за рахунок “*тушкування*” депутатів» (С. Шебеліст. — День, 19.10.2012, с. 4).

3.5. Між загальним забрудненням і очищенням:

а) у навколишньому середовищі: внаслідок різкого загострення уваги суспільства як реакції на значне наповнення навколишнього середовища через антропогенну діяльність шкідливими речовинами (хімічними, радіоактивними та ін.), але особливо на аварію з катастрофічними наслідками на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. відбулася значна активізація частотності вживання та словотвірної продуктивності і розширення лексичної сполучуваності членів словотвірного гнізда *забруднювати(ся) / забруднити(ся), забруднення* (з розвитком похідного значення «те, що забруднює навколишнє середовище»: «Нинішня весна — етап відповідальної роботи, пов’язаний з запобіганням можливій міграції радіоактивних *забруднень* під час весняного паводка». — Веч. Київ, 24.04.1987), *забруднений, забрудненість: забруднення довкілля, природи, атмосфери, водойм та ін., хімічне, радіаційне забруднення, рівень забруднення; забруднений, брудний (одяг, продукти харчування, територія, зона)*; після Чорнобильської аварії — членів гнізда *зараження, заражений та ін.: радіаційне зараження, заражені території та ін.*; сам топонім *Чорнобиль* теж став ключовим словом цієї тематичної сфери — символом радіаційного і взагалі техногенного забруднення: «ще було ще *до / уже після Чорнобиля*» (розвиток метонімічного значення)⁸. Це, в свою чергу, стимулювало на протилежному полюсі опозиції

⁸ Після аварії на Чорнобильській АЕС скінчилася епоха оспівування «*мирного атома*» (сам цей відомий публіцистичний і поетичний штамп 60–70-х рр. стали вживати вже тільки з гіркою іронією): «Ми приборкали атом і раділи з цієї перемоги. Наш, радянський, атом був “найбільш мирним” у світі, а радянська людина була його найнадійнішим володарем»

семантичний розвиток прикметника *чистий* — з формуванням значення «екологічно нешкідливий, здоровий»: *(екологічно) чиста територія (продукти харчування, виробництво)*. Як наслідок посилення уваги суспільства до проблем чистоти навколишнього середовища відбулася досить помітна активізація частотності вживання з розширенням лексичної сполучуваності та словотвірної продуктивності гнізда *екологія: екологічна криза, катастрофа; екологічний контроль (нагляд, нормативи та ін.), екологічна освіта, культура, (не)грамотність, екологічне виховання населення; екологічне очищення, оздоровлення; екологічно безпечний*; поява дериватів *екологізація* «прищеплення і формування поглядів, знань, спрямованих на збереження навколишнього середовища» (*екологізація суспільної свідомості*) і особливо складних слів з *еко-*: *екогігієна, екокатастрофа, екомобіль, екосистема, екоцид* та ін.; на вітчизняний ґрунт перенесено європейський рух «зелених» — спочатку як громадський, а згодом і як політичний: «Історія зеленого руху розпочинається з утворенням у 1989 році під впливом чорнобильської катастрофи української екологічної організації “Зелений світ”» (А. Цимбалюк. Зелений рух в Україні. — Укр. слово, 9.08.2001); «Зелена брама» (рубрика в «Літ. Україні»); *Партія зелених України* (у 90-х роках була представлена у Верховній Раді), партія «Зелена хвиля» (2012 р.). Привертає до себе увагу модель номінативних словосполучень з прикметником *живий* у новому значенні «якомога природніший, якомога менш підданий обробленню (про продукти харчування)»: *живе пиво* (непастеризоване й без консервантів), *живий квас*, або *квас живого бродіння* (пастеризований, але нібито зі збереженням значної частки корисної для людського організму мікрофлори), навіть *живе сало*: «Миргородське сало — зроблене за давньою технологією, вуджене на соломі, засолене та “живе”, як називають його продавці, відоме здавна. ... Просолене ще гарячим сало обмотуємо у тканину і складаємо у ящики із соломою. Сало має дійти до покупця у власному соку. Такий продукт називають “живим”» (Експрес, 7.06.2012, с. 1);

б) метафорично — у соціальному та моральному плані: *екологія (душі, духовності, совісті, культури, мови* тощо; у мовознавчому середовищі поняття «екологія мови» поширилося ще після відомої праці американського дослідника Е. Хаугена 1972 р.; вислів «екологія культури» став поширюватися ще після статті відомого російського культурного діяча Д. С. Лихачова «Екологія культур» 1979 р.): «*Екологія мови й культури — реставрація совісті*» (стаття В. М. Русанівського в журн. «Трибуна лектора», 1989, № 4); «гострі проблеми нашого сьогодення — *від екології природи до екології душі*» (Літ. Україна, 31.07.2008); *політична екологія* (Ю. Щербак. — Веч. Київ, 3.10.1990); *культурна, мовна екосистема; духовний, культурний, мовний Чорнобиль*⁹ (останній вислів — щодо загрозливого стану існування української мови — пішов у світ з уст О. Гончара). Проте одночасно з цим став розвиватися й номінативно-оцінний комплекс на позначення дій з протилежними моральними якостями: це активізація словосполучень з іменниками *гра* і підсил. *ігрище*, перев. у мн., у значенні «таємні дії, інтриги, спрямовані на досягнення певної, звичайно непорядної, ме-

(В. Яворівський. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 164); «Аварія сталася о 1 годині 23 хвилини, але й на ранок ще ніхто до кінця не усвідомлював, що минулої ночі ера “мирного атома” закінчилася. І що життя України тепер буде розділене на “до” і “після” Чорнобильської катастрофи» (Л. Кушнір. — Україна молода, 22.04.2011, с. 6).

⁹ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань // Мовознавство. — 2010. — № 1. — С. 31–32.

ти»: *політичні (передвиборні, апаратні та ін.) ігри (ігрища)*; поширення слово-сполучень *брудні (політичні, передвиборні) технології, «чорний піар*»: «Фальшиву листівку з словесним брудом проти нинішнього народного депутата від БЮТ NN розповсюдили в населених пунктах Смілянського району... “Доводити свою спроможність як депутата необхідно реальними справами, а не брудними технологіями”, — каже NN» (Л. Стригун. — Україна молода, 20.06.2012, с. 4)¹⁰; «На жаль, з кожними наступними виборами наростає вал “чорного піару” і брудних технологій» (В. Королук. — Голос України, 18.07.2009, с. 8).

3.6. Між *єднанням і роз'єднанням, між «консенсусом» і конфліктом*. На зміну відносній соціально-політичній однорідності основної маси населення країни в радянський час, нерозвиненості політичної стратифікації суспільства та загалом спокійному, навіть дрімотному соціальному життю країни під пильним наглядом державних і партійних органів, що в радянській ідеології подавалося не тільки як просто «дружба народів СРСР» (з «народами-братами» й «республіками-сестрами»), але — з очевидним видаванням бажаного за дійсне — і як «морально-політична єдність радянського народу», яка стала, зокрема, визначальним фактором його перемог у соціалістичному будівництві, у Великій Вітчизняній війні, «згуртованість радянських людей навколо Комуністичної партії», «непорушний блок комуністів і безпартійних», «Народ і партія єдині!», «висловити *одностайну* підтримку...», разом з «перебудовою», а ще більшою мірою вже в незалежній Україні прийшло різке розшарування суспільства за різними соціально-політичними, ідеологічними, соціально-економічними, конфесійними та ін. ознаками (іменники чол. р. на позначення осіб уживаються переважно у множині):

а) *прихильники — противники і навіть вороги «перебудови», «демократи» — «партократи», праві — ліві, радикали (крайні праві, крайні ліві) — центристи, «інтернаціоналісти» — «націоналісти», «патріоти» — «непатріоти» і навіть «антипатріоти», «українці» — «малороси» або «хо(а)хли»* (див. 4.2.1), *прихильники проєвропейської — проросійської орієнтації* (див. п. 5), *бідні — багаті, православні — уніати та ряд інших опозицій*.

За ознакою різкого соціально-майнового розшарування населення (соціологи й журналісти кажуть про «*прірву*» між багатими і бідними) та протиставленням «народ — влада», з одного боку, актуалізувалася лексика, що в радянській публіцистиці співвідносилася звичайно з реаліями нерадянського життя, а з другого, — виникають нові номінації. Ця тематична сфера групується в декілька номінативно-оцінних опозицій. Насамперед це опозиції *багаті — бідні* з досить широким лексичним наповненням обох полюсів: «*нові українці*» (див. 3.1), *скоробагатки, («доларові») мільйонери («гривневі») мільйонери*, кількість яких, природно, значно більша й може хоча б приблизно обліковуватися за щорічними податковими деклараціями, суспільству менш цікаві), «*жирні коти*» та ін.; *олігархи* — з розширеним значенням: не тільки «представник невеликої групи осіб, які здійснюють економічну та політичну владу в державі», а й просто «представник великого капіталу; дуже багата людина» («В українських реаліях...вийшло так, що основна частина всенародної власності дісталася...маленькій купочці людей..., котрих у народі називають *олігархами*. *Олігархат* — це вже не

¹⁰ «Я часто розмірковую над тим, чого потребують українці зараз. І приходжу до висновку, що це — *чистота*. *Чистота фізична* — довкола себе і свого обійстя, своєї вулиці. І *чистота моральна* — щодо навколишнього середовища, держави. От цієї чистоти в Україні не виховують» ([Із інтерв'ю з відомим ученим і громадським діячем І. Юхновським].— Україна молода, 1.12.2011, с. 5).

буржуазна демократія. Це, швидше, колонізатор, якому треба все, одразу і назавжди. ... Але, громадо, поміркуймо, чи може збутися мрія *олігархату* ... про створення на місці України *олігархічної* колонії?»: Б. Козлов, читач. Українська хвороба *олігархізму*. — Україна молода, 6.09.2012, с. 10; слів *олігархізм*, *олігархат* в обох його значеннях: «форма державного устрою» і «збірн. до *олігарх*» — словники поки що не фіксують; «... його односельців окрадають новонароджені *олігархи*, а поправніше один із них, ... учора ще такий же, як і він, фермер, ... а сьогодні ще й районний губернатор»: М. Братан. Голодна кров. Роман); «*круті*» (в одному з кількох нових значень походженням із сленгу — «багатий і впливовий»): *крутий бізнесмен*; «Гнав машину, ігноруючи правила дорожнього руху, бо для них, *крутих власників іномарок*, вони не писані»: А. Кокотюха. Мама, донька, бандюга. Роман) з кількома вже суфіксальними дериватами («*Розборки*» по-свалявськи. Місцевого «*крутяка*» застрелили на власному подвір'ї». — Срібна земля — Фест, Ужгород, 16.10.1997; «*Крутеликів*» на солідних іномарках не видно [на дорогах]: знають про операцію [ДАІ]». — Молода Галичина, 1.08.2002); несхв. *мажори* (одн. *мажор*, рідше ж. *мажорка*), яке з'явилося ще в пізньорадянський час, але лишалося маловживаним, — молоді люди — діти багатих і впливових батьків, які мають широкі матеріальні й соціальні можливості для успішного життя завдяки батьківським коштам і зв'язкам; представники сучасної «золотої молоді» (звичайно в тих випадках, коли вони широко, «на публіку», демонструють свою матеріальну заможність або привертають до себе увагу своєю зухвалою асоціальною поведінкою — часто у «світських» репортажах, у кримінальних хроніках у ЗМІ про автомобільні аварії, згвалтування, вбивства та інші резонансні справи з їх участю): «Миколаївські «*мажори*» 8 березня грали в гестапо: гвалтували, душили, а потім палили живцем 18-річну дівчину. Жертва, що дивом вижила, ... назвала правоохоронцям імена та прикмети трьох своїх катів. А перед тим двох синків місцевих посадовців відпустили на підписку про невиїзд!»: І. Кирпа. — Україна молода, 15.03.2012, с. 11), з похідними — відносним прикметником *мажорський* («...хроніка *мажорських* злочинів поповнюється новими прізвищами»: І. Пукіш-Юнко. — Високий Замок, 21.07.2011, с. 5) і якісним *мажорний* («про кого-небудь — який привертає увагу прагненням підкреслювати свою належність до соціальної еліти, демонструючи матеріальну заможність, упевненість у собі і т. ін.; про що-небудь — який виділяється своїм показним багатством і вишуканістю, претензійністю» («*Вони всі такі мажорні!*»; *мажорний клуб*) — *жебраки*, *наймити*, *бездомні* і в цьому ж значенні, але не менш активно вживані і в однині *безхатько*, *безхатченко*, а також найпоширеніше в розмовній мові *бомж* (з російської мови — від абревіатури, прийнятої в документації органів міліції, яка розшифровується як «без определенного места жительства»); вживалося ще в останні десятиліття радянської доби) з дериватами *бомжсеха*, *бомжєня*, *бомжатник* (приміщення, місце, де живуть або просто ночують бомжі), *бомжувати* (вести спосіб життя бомжа). У мові не тільки політиків та ЗМІ лівої орієнтації, що вбачають «золотий вік» вітчизняної історії в соціалістичному минулому, але й ширшої частини населення знову актуалізувалися протиставлення (*простий*) *народ*, *трудоці* — *пани*, (*нова*) *буржуазія*, *капіталісти*, *магнати* та ін. (нерідко з наявністю в контексті означень *зарубіжний*, *заморський*, *заокеанський* — для підкреслення того, що політичні та соціально-економічні реформи в країні здійснюються нібито за порадами, а то й за прямими директивами з боку закордонного капіталу); *народ* — *можновладці* (це слово стало досить широко вживатися в публіцистиці) і утво-

рене на його основі рідше вживане *владоможці; народ* — *антинародний, буржуазний (курс, політика, реформи, режим)*. Наприклад: «Треба викривати тих, хто чинить насильство над *народом*, ... хитро нав'язує думки, вигідні для "*нових українців*" і їхніх *зарубіжних покровителів*» (Комуніст, 1997, № 7, з листа читача); «З квітучої держави зробили Україну *всесвітньою жебрачкою*. Останнім актом трагедії має стати перетворення землі в товар, що позбавить селян землі-годувальниці, а їх самих зробить *наймитами-рабами* у доморощених *поміщиків* та *заокеанських магнатів*» (Комуніст, 1997, № 19, з листа читача). На полюсі «можновладців» досить частотним стало вживання номінативного словосполучення *народний депутат [України]*, скорочено *нардеп* (з прикметником *нардепівський*), яке нерідко фігурує з негативною емоційною маркованістю: «До того ж, пільги оті — не тільки для самих *нардепів*, а й для їхніх домочадців... І це в нашій бідній, обкраденій державі... Таке узаконене перетворення *нардепів* на "*жирних котів*" я сприймаю як підступну провокацію, що має на меті скомпрометувати в очах *знедоленого люду*... саму ідею Української держави» (В. Захарченко, письменник. — Літ. Україна, 21.08.1997, с. 2); «...якийсь "*мажор*" у Чернівцях збив на пішохідному переході чотирьох людей. Усі вони померли. Тим часом преса коментує: *нардепівські* чада на смертоносних болідах-*іномарках* полоють на наших вулицях на простолюдинів або розбиваються самі» (Л. Іваненко. — День, 8.08.2009, с. 8), образ його ввійшов і до набору персонажів — об'єктів глузування в анекдотах на сучасну тематику, в гуморесках і гумористичних віршах. Серед символічних позначень атрибутики «нових багатих» з'явилися найменування дорогих легкових автомобілів іноземного виробництва: спочатку просто (*дорога, престижна, «крута» іномарка*, згодом «*мерседес*» («*мерс*»), а особливо «*мерседес-600*» («*шестисотий мерседес*») та автомобілі деяких інших марок (див. п. 5), а також «*хатинка*» — ірон. про розкішну віллу ¹¹: «В кожному селі й містечку є порядні люди, без *мерседесів* і "*хатинок*"» (Б. Сушак, читач. — Сільські вісті, 21.03.2002); «Павло Лазаренко викинув на свою каліфорнійську "*хатинку*" 6,75 мільйонів доларів» (А. Гусев. — Донеччина, 23.09.1999: назва замітки).

На протилежному полюсі відбулося «відродження» вже призабутих слів *заробітчани*, мн. (одн. *заробітчанин*, ж. *заробітчанка*), *заробітчанський*, *заробітчанство* (протягом останніх десятиліть при позначенні реалій сучасного життя вони вживалися тільки в переносному значенні з конотацією зневажливості) — на позначення досить масового явища роботи громадян України з виїздом для тривалого проживання за межі свого регіону, переважно за кордон (поряд з цим словом поширилося німецьке запозичення *гастарбайтер* і повернуте з часів Першої світової війни *остарбайтер* — щодо заробітчанин зі Східної Європи у країнах Заходу). Серед заробітчанин з'явилася категорія «*човників*» (одн. «*човник*», пізніше також «*човникар*», ж. «*човникарка*») — метафоричне позначення дрібних торговців, що здійснювали регулярні поїздки за кордон для вивезення і продажу вітчизняної продукції та для закупівлі товару з метою його подальшого перепродажу всередині країни (з похідними «*човниковий*»: *рейс, бізнес* та ін., «*човникувати*», «*човникарство*»): «З появою "*човників*" на гуртово-роздрібному

¹¹ Це іронічне значення слова *хатинка* з'явилося 1994 р. напередодні нових президентських виборів, коли Л. М. Кравчук, який був тоді Президентом України і балотувався на новий термін, відповідаючи на запитання журналістів про свої статки, відгукнувся про них дуже скромно, сказавши, зокрема, що має «*хатинку* десь за містом», але, як журналісти дізналися, насправді він нібито мав розкішну віллу в Швейцарії. І хоча цей факт потім не знайшов підтвердження, слово в цьому значенні почало вже жити своїм самостійним життям.

ринку з'явилася нова структура з досить міцним фінансовим хребтом» (П. Гецько. *Човникарство* як один із яскравих прикладів самоорганізації населення.— Срібна Земля.— Фест, м. Ужгород, 31.07.1997). На позначення нової реалії, необхідної в поїздках «човників» і взагалі в побуті простих людей, які змушені були постійно що-небудь перевозити додому і з дому, на початку 90-х з'явилося й швидко набуло поширення жартівливе слово *кравчучка* (з варіантом у Західному регіоні *кравчуківка*) «ручний складаний двоколісний візок нескладної конструкції для побутового перевезення невеликих вантажів» (від прізвища Л. М. Кравчука, який був тоді Президентом України); у роки президентства Л. Д. Кучми з'явилася назва *кучмовоз* (з варіантами *кучмовіз*, *кучмовізка*, у Західному регіоні також *кучмівка*, експресивніше *кучмазик*) для позначення вже дещо вдосконалених і трохи більших, потужніших візків такого роду (часто на чотирьох коліщатах), проте назва *кравчучка* вживається й щодо них:

«Тепер суботнього й недільного ранку Андрій Іванович з нав'юченою книгами “кравчучкою” прямує на книжковий ринок, знаходить вільне місце, яке відшукати стає з кожним місяцем важче, й виставляє на клейонку книги» (В. Городецький.— Час, 16.10.1998); «Польща, Варшава, стадіон Х-річчя. Люди з велетенськими картатими торбами на візках з гучною назвою “кравчуківки” — такий портрет наших співвітчизників, такими їх бачать поляки» (А. Дуригін.— Суботня пошта, м. Львів, 12.08.1999); «Від комбайнів ... навіть колішатка всякі повідкручували, поробили “кравчучки” та “кучмазики” та й подалися по спекуляціях, як колись казали, де та тобі Москва, Білорусія чи Польща...» (Г. Тарасюк. Новели); «*Кравчучка* стала *кучмовозом*. / Де вперед наш рідний край» (І. Драч. Український *repretium mobile*, або Машина української незалежності. — Сучасність, 1995, ч. 10, с. 6).

З відродженням на західноукраїнських землях забороненої в СРСР 1946 р. греко-католицької церкви і постановням проблеми повернення їй храмів, поділу парафій між нею і православною церквою наприкінці 80-х — на початку 90-х років досить звичайним явищем були міжконфесійні конфлікти між *унітатами* (ця назва греко-католиків була поширенішою до того часу) і *православними*. Після відокремлення від Руської (в середовищі української національно-державницької орієнтації її стали називати Російською) православної церкви на початку 90-х років Української православної церкви Київського патріархату з'явилася опозиція *філаретівці* (від імені патріарха Філарета, який став главою нової гілки православ'я) — *сабоданівці* (від прізвища Сабодан, що під ім'ям Володимир став митрополитом Української православної церкви, яка належить до Московського патріархату).

У полеміці між лівими силами і правими української національно-державницької орієнтації взаємно застосовуються такі різко негативні емоційно-оцінні характеристики, як (*нео*)*фашисти* (щодо лівих також *комунофашисти*, а щодо українських правих також *націонал-фашисти*, *нацики*: див. також 4.2.2, «*нашисти*») (з похідними «*нашистський*», «*нашизм*»), яке за формою перегукується з *фашисти* і *нацисти* (від назви політичної партії «Наша Україна», яка на початку 2000-х років була впливовою політичною силою): «*Нашизм* не пройде!» (з гасел Компартії України), *коричневі* (щодо лівих також *червоно-коричневі*), *вороги*: у мові лівих — *вороги трудящих, простого народу*, у мові українських правих — *вороги України, її незалежності*. Наприклад: «Теть *фашистів* із міськради!» Саме це гасло домінувало у скандуванні червонопрапорної колони ветеранів Великої Вітчизняної війни, соціалістів, комуністів, людей доброї волі, які 9 травня у місті Львові ... протистояли натиску місцевих *неофашистів*» (Товариш, 1997, № 19); «І “*нашисти*”, і *кучмісти* (від прізвища Л. Д. Кучми, Президента України. — О. Т.) — це ті ж вовки в овечій шкурі, це та ж купка *буржуїв*, які ніколи не погодяться віддати владу *трудовому народові*» (С. Селюк, читач.— Комуніст, 22.07.2005); «Нам необхідно рішуче перейти в наступ за своє право думати, гово-

рити і будувати по-українськи. Кожна втрачена нами позиція є завоюванням *ворогів України*.— Час, 1997, № 20). На позначення правих української орієнтації все ще продовжують використовувати назву *рухівці* (одн. *рухивець*, ж. *рухівка*) з несхвальною конотацією — від назви політичного об'єднання, а пізніше партії *Народний рух України*, хоча ця партія давно вже розкололася й перестала відігравати скільки-небудь помітну роль на суспільно-політичній арені України (так, на Сході України доводилося чути характеристику *рухивець* навіть щодо Патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета).

У ХХІ ст. розширюється практика використання способу позначення політичних сил за «мастю» партійної символіки. Це вже не тільки *червоні, жовто-блакитні, коричневі*, а в 90-х роках за світовими зразками й *зелені*, але й (з 2004 р.) «*помаранчеві*» (учасники «Помаранчевої революції»): «*помаранчеві*» *революціонери*, «*помаранчева*» *команда*, *перемога «помаранчевих»* і под., у мові опонентів частіше «*оранжеві*» (з використанням лайливих зворотів *оранжева чума* і под.), лайливо також «*оранжисти*», а після розвалу коаліції «помаранчевих» — також «*біло-сердеч(ш)ні*» — про Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), на прапорі якого фігурує червона імітація серця на білому тлі, — «*біло-блакитні*» («*біло-голубі*») або «*біло-сині*» (у мові журналістів — про Партію регіонів): «29 листопада 2004 року. ... Під Верховним судом України стоять *помаранчеві революціонери* і *синьо-білі прихильники Януковича*» (Хроніка спротиву. — Україна молода, 22.11.2005, с. 10)¹².

Серед мовних маркерів на позначення таборів політичних супротивників досить помітною стала також опозиція особових займенників 1-ої і 3-ої ос. мн. *ми* (точка відліку в такому протиставленні) — *вони*. Так, під час «Помаранчевої революції» наприкінці 2004 — на початку 2005 рр. надзвичайно популярною стала римівка «Разом *нас* багато, / *Нас* не подолати!», що її скандували представники «помаранчевих» сил (її популярність, утім, незабаром згасла разом з утратою довіри широких мас населення до «помаранчевих» лідерів). Напередодні останніх президентських виборів наприкінці 2009 — на початку 2010 рр. на плакатах з підтримкою одного з основних претендентів на цю посаду Ю. В. Тимошенко фігурували написи на зразок: «*Вони* блокують. Вона працює», і далі: «Вона — це Україна», де під *вони* розумілися, безперечно, політичні супротивники як самої Ю. Тимошенко, так і в її особі — всієї України¹³.

¹² Не менш емоційні й різкі епітети — характеристики політичних супротивників стали ознакою сучасного мововжитку й інших постсоціалістичних країн — не тільки, наприклад, Сербії, яка зазнала в 90-і роки тяжких випробувань (див., наприклад: *Hinrichs U. Das heutige Serbisch // Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 2. — S. 573*), але й, здавалося б, «спокійної» Словаччини (див.: *Ondrejovič S. Jazyk totalitný a posttotalitný (na materiáli slovenskej tlače ro roku 1989) // Мова тоталітарного суспільства. — К., 1995. — S. 80*).

¹³ Щодо групування політичних сил із самоідентифікацією *ми* і протиставленням до *вони* пор. актуалізацію в навколополітичному лексиконі сучасної Росії присьвійного займенника *наши*, мн. (у субстантивованому вживанні) у значеннях: 1) «про росіян на противагу представникам інших націй (у мові представників деяких політичних угруповань націоналістичного напрямку)» (Толковий словарь русского языка начала ХХІ века : Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складневской. — М., 2007. — С. 643); 2) як власна назва молодіжного руху, утвореного 2005 р. і координованого з Кремля, який позиціонує себе як національно-патріотичний (у протиставленні до «лібералів»), асоціативним тлом чого було, звичайно, й відоме значення цього займенника («патріотичними» конотаціями часів Великої Вітчизняної війни («*наши* припли») і под. — у протиставленні до німців та інших ворогів). У сучасному українському мовному просторі в жодному з його суспільно-політичних дискурсів таке явище не простежується, і це, звичайно, не випадково: жодна з політичних сил не може взяти на себе сміливості так відкрито виступати, по-перше, як виразниця великодержавної ідеології одного з етносів країни і, по-друге, як пряма спадкоємиця патріотичної риторики радянської доби.

Різко негативне емоційно-оцінне ставлення не тільки опозиційної частини українського політикуму, але й, очевидно, більшості «простого» народу до влади та політичних і економічних кіл, що групуються навколо неї, як до «злочинних» виражається в застосуванні до них слів *банда*, *мафія*, *клан* (з їхніми дериватами) у їхніх переносних значеннях: «Геть антинародну *бандитську владу!*», «*Банду геть!*» (написи і скандування під час вуличних демонстрацій та інших акцій протесту); «Мене тривожить участь *бандократії* у президентських виборах. Інтерв'ю з колишнім мером Фастова» (Час, 16.07.1999, с. 6); «Є сили зла, є *бандити*, які, на жаль, дорвалися до влади в державі, і є всі інші — це український народ» ([Інтерв'ю з політиком Олесем Донієм].— Україна молода, 19.01.2011, с. 4); «Чи житимуть наші люди щасливо у *бандитській державі*, де несправедливий суд, де нищать мову і культуру...» ([Інтерв'ю з політиком Анатолієм Гриценком]. — Високий Замок, 18.10.2012, с. 7); «Президент і прем'єр ... понад усе бояться приходу до влади справжніх патріотів, людей чесних, ніяк не пов'язаних з *урядовою мафією*» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 19, с. 1); «У нас досі не визрів середній клас. Ми маємо монополію двох *кланів* — *клану олігархів* і *клану комуністів*» ([Із інтерв'ю з І. Юхновським].— Україна молода, 1.12.2011, с. 5); *мафіозні клани*; «Виклик, кинутий *мафіозно-клановим режимом* національним силам, став останньою краплею терпіння українців» (з відозви виборчого об'єднання «Національний фронт».— Веч. Київ, 9.01.1998, с. 1);

б) за різного роду організаційним групуванням різних верств суспільства або просто за спільністю місця в суспільстві, за солідарністю в поглядах: *рухи* (громадське об'єднання *Народний рух України за перебудову*, пізніше політична партія *Народний рух України*), *табори*, *фронти* (у період «перебудови» це «*народні фронти*» — громадські об'єднання в деяких «національних» республіках колишнього СРСР, які виступали за демократичні перетворення і національне відродження: *Народний фронт Естонії / Латвії / Азербайджану* та ін., *Білоруський народний фронт*, який діяв і в 90-і роки; «*інтернаціональні фронти*», або «*інтерфронти*», — громадські об'єднання переважно російськомовного населення в деяких «національних» республіках — в Естонії, Латвії, що виступали проти прагнення до виходу цих республік із складу СРСР; уже в незалежній Україні в другій половині 90-х років: *Національний фронт* — коаліція праворадикальних партій, що відносили себе до націоналістів; лівий *Фронт трудящих України*; у 2000-і роки: партія *Фронт змін*, членів якої жартівливо-іронічно іменують «*фронтівиками*»), *партії*, *блоки*, *спілки* і *союзи*, *фракції* (зокрема, *депутатські* у Верховній Раді), *опозиція* до влади, яка тепер цілком офіційно існує в країні (як *фракція*, так і *опозиція* в застосуванні до внутрішнього політичного життя країни тепер не мають негативного конотативного нашарування, характерного для них у радянський час ще від 20-х років; слово *опозиціонер* також повернулося до активного вжитку, на відміну від *фракціонер*), *гілка* (*гілки українського православ'я*), «*клан*» (*мафіозні*, *тіньові клани*; «У нас досі не визрів середній клас. Ми маємо монополію двох *кланів* — *клану олігархів* і *клану комуністів*»: [Із інтерв'ю з І. Юхновським]. — Україна молода, 1.12.2011, с. 5) та інші *структури* (див. п. 3.3.1);

в) відповідним чином значно активізувалася лексика на позначення взаємовідносин як між різними угрупованнями в суспільстві, так і між суспільством або його частиною (частинами) і владою (в сучасній Україні, порівняно з Білоруссю та Росією, цей тематичний розряд суспільно-політичної лексики представлений значно різноманітніше).

З одного боку, це група номінацій на позначення категоричної незгоди певних суспільних кіл з політикою влади та гострого протистояння між самими суспільними колами: *громадянська непокора* «відмова населення або певної його групи виконувати розпорядження влади як вияв протесту проти її дій і взагалі опозиційності щодо неї» (*рух громадянської непокори, акція громадянської непокори* — мітинг, демонстрація, пікетування, страйк: «шахтарські страйки» — і под.); *конфлікт, конфліктна ситуація* («...нині в 300 місцевостях України існують *конфліктні ситуації* на міжконфесійній основі». — За вільну Україну, 29.07.1997), пор. також *конфліктологія* — новий напрям у соціальній психології; *розкол* («...оспікувати сьогодні ідеї і дії ОУН-УПА — значить надихатись ненавистю і вести справу до нового *розколу* суспільства»: В. В. Секретарюк, перший секретар Львівського обкому КПУ.— Рад. Україна, 30.07.1991); *протистояння (політичне, громадянське, міжконфесійне та ін.*; «Історично так склалося, що християни-українці належать до різних церков, які перебувають то у відкритому, то в прихованому *протистоянні*»: І. Драч. Доповідь на II Всесвітньому форумі українців.— Літ. Україна, 28.08.1997, с. 3), *конфронтація* (останнє поняття, таким чином, перейшло від зовнішньої, міжнародної сфери до сфери внутрішнього життя країни); *боротьба* і навіть *бій, війна*: «кримінальні війни 90-х років»; «Підтримавши Леоніда Кучму на президентських виборах, владна номенклатура чекала від нього крутого повороту в бік “реального соціалізму” і Росії. Коли ж цього не сталося, оголосила Президентові *війну*, відкриту чи приховану» (В. Чорновіл.— Час, 1997, № 10); «У березні наступного року (під час виборів до Верховної Ради. — О. Т.) Україна обере собі, нарешті, Доло чи Недоло, Відродження чи Розбрат, енергійний Поступ чи *неогромадянську війну*, яка в зародковому стані вже, по суті, триває» (Л. Танюк.— Київ. відомості, 13.06.1997); «Цей *бій* за мову нами не виграний, але перемога у *війні* буде за нами!» (з виступу лідера опозиційної партії Фронт змін А. Яценюка після прийняття внесеного провладною фракцією на розгляд Верховної Ради законопроекту «Про засади державної мовної політики» в першому читанні 5 червня 2012 р.); «Трохи прикро, зауважив поет Василь Письменний, але висновок ... напрашується один: *бої* за Україну, її волю і добробут ще далеко не скінчилися» (Літ. Україна, 20.11.1997). Метафора *війна* — щодо гострого протистояння не тільки власне різних соціальних кіл або різних держав, а й нібито неживих понять — особливо частотною: *економічна, інформаційна, мовна* (щодо гострої конкуренції у сферах використання української і російської мов), *торгова (торговельна), газова* (остання — переважно щодо відповідної сфери відносин між Росією і Україною), *«правописна»* (щодо гострих дискусій між прихильниками різних поглядів на правописні норми й узагалі нормативні засади української літературної мови) і т.ін. *війна*; «*війна компроматів*», «*війна указів*», «*війна законів*» (суперечність між різними законодавчими актами в межах правового поля держави), «*війна суверенітетів*», «*війна пам'ятників*» (про відсутність єдиного підходу між різними політичними силами та регіонами України у визначенні тих постатей і явищ, які заслуговують, зокрема, на встановлення їм пам'ятників: наприклад, органи місцевої влади в містах Півдня встановлюють пам'ятники Катерині II і Потьомкіну, тоді як на Заході — С. Бандері і героям УПА), наприклад: «Ми змушені працювати в умовах *інформаційної війни*, яку розпочали наші конкуренти у своїх газетах і на телебаченні» (В. Ющенко. — Слово Просвіти, 22.03.2002, с. 5); «Триває *торговельна війна* між Україною і Росією. Дійшла черга і до обмеження ввезення в нашу державу російських легкових автомобілів і цементу» (Поступ, 18.07.2002); «Така моя позиція і стала причиною небаченої

політичної війни, виграти в якій я зможу лише тоді, коли матиму вашу підтримку» ([Із звернення кийвського голови О. Омельченка до виборців]. — Хрещатик, 28.05.1999); «Комбайнові війни. ... Чи витримають наші комбайни нерівний бій з іноземними?» (Голос України, 5.08.1998); «Вибори до майбутнього парламенту супроводжуватимуться *війною компроматів*» (Б. Червак. — Укр. слово, 17.01.2002). Активізувалося вживання і творення прикметників з префіксами **між-**, **анти-** або **проти-** — **про-**: *міжетнічний, антирухівський, прокомуністичний* та ін. (див. п. 6).

Схильність до драматизування ситуації в суспільстві та використання «бойовішої» лексики більше характеризують, звичайно, стиль радикальніших угруповань як справа, так і зліва та емоційніших політиків і публіцистів: «Нам потрібні *бійці революції*» (Б. Червак. — Укр. слово, 2.08.2001); осінні «*наступи* лівих сил» наприкінці 90-х років (демонстрації і мітинги представників лівих сил з протестами проти політики державної влади в сфері економіки, в соціальній сфері). Як і в радянській «новомові» (див. 2.2), продовжує використовуватися «військова» метафора (див. приклади вище), але переважно вже не піднесеного звучання, а ніби у своєму власному значенні й тому страшніша. Так, 1990 р. досить зловісно пролунав заклик тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України С.І.Гуренка до своїх соратників і однодумців «*виходити з окопів*», оскільки КПУ лишалася потужною політичною силою аж до серпневого путчу 1991 р. Цей образ набув саркастичного узагальнення і став використовуватися в полеміці «демократів» зі своїми опонентами: «Аби зробити цю російськомовну газету служницею місцевих антиукраїнських, антидержавних сил, можновладці “*вийшли з окопів*” із червоними прапорами, щоб зняти NN з посади редактора» (В. Латанський. — Літ. Україна, 5.06.1997: про спроби міської влади Феодосії закрити одну з місцевих газет). Ось, наприклад, зображення стану гострої дискусійності в обстоюванні різних шляхів розвитку нормативних засад української літературної мови в сучасному українському мовознавстві: «Ситуація вимагає відкинути зайву дипломатію та непотрібні на разі евфемізми. В царині мови, термінології йде *громадянська війна*»¹⁴. З боку ж поміркованіших, центристів стали лунати заклики-протести проти *пошуків ворога*, творення образу *ворога*, «*полювання на відьом*» (номінації, перенесені на вітчизняний ґрунт з мовної практики зарубіжної політології та журналістики).

З другого боку, це розвиток ідеологеми *єднання* — лексики на позначення єдності (один з перших прикладів — «*ланцюг злуки*», або «*живий ланцюг*», — про акцію «Українська хвиля», організовану, очевидно, не без впливу аналогічної акції «Балтійський шлях» між Вільнюсом і Таллінном у серпні 1989 р., — ланцюжок людей, які, взявшись за руки вздовж вулиць і доріг між Києвом і Львовом та Івано-Франківськом 21 січня 1990 р. — до 71-ої річниці проголошення 22 січня 1919 р. акта об'єднання УНР і ЗУНР, символізували цим єдність, соборність народу України з різних частин країни¹⁵), згоди, порозуміння та спокою в суспільстві (звичайно, це переважно прагнення й заклики до такого стану, ніж його констатація в дійсності, які виходять головним чином від влади та центристських течій). Це такі одиниці, як *коаліція національної єдності* (назва коа-

¹⁴ Козирський В., Шендеровський В. Небайдужим до української справи // Укр. слово, 12.01.1994.

¹⁵ «Боротьба за незалежність почалася із знаменитого “*живого ланцюга*” з'єднаних українських рук від Львова до Києва. По цьому “*ланцюзі*” потекла енергія відродження Держави і консолідації нації» (В. Ющенко. Ми побудуємо нашу Україну : Виступ на III Всесвітньому форумі українців. — Укр. слово, 22.08.2001, с. 2).

ліції парламентської більшості у Верховній Раді в 2007 р.), *стабільність* (соціальна, політична, фінансова та ін.; див. також п. 3.7), *консолідація* (суспільства, нації та ін.), *громадянський мир*, *суспільний спокій*:

«Сьогодні, як ніколи, неприпустимі *конфронтація*, практика силового тиску, нагнітання, пристрастей, підбурювання до *громадянської непокори*, страйків. ... *Громадянський мир* і *злагода*, *конституційний порядок* і *стабільність*... — ось що перш за все потрібно нам усім зараз» (Заява представників громадських організацій України. — Рад. Україна, 26.06.1991); «Треба позбутися почуттів як богообраності, так і меншвартості, перестати комплексувати, жити *пошуками ворогів* і очікуванням “світлого завтра” — демократичного, правового чи ще якого-небудь. Час “*фронтів*”, *революційних гасел* і збуджень минув. ... Життєво важливо й надалі утримувати *громадянський мир та спокій* в Україні. Немає потреби доводити, що *протистояння*, будь-які інші вияви *нетерпимості розводять, а не об'єднують*» (Виступ Президента України Л. Д. Кучми на III Всеукраїнському пленумі творчих спілок митців України. — Літ. Україна, 16.11.1995, с. 1); «Леонід Данилович також порадив “відмовлятися від військових термінів у політиці типу *наступ і фронтів*”» (Леонід Кучма: думки для преси. — Україна молода, 10.09.1996, с. 2); «На крутому повороті історії нам удалося уникнути гострих *конфліктів* та потрясінь у внутрішньому житті, якими нерідко супроводжуються зміни політичної системи та економічних засад суспільства. Незважаючи на винятково складні умови, збережено *суспільний спокій* і *громадянський мир*» (Л. Кучма. Нас об'єднує любов до України [виступ на Другому всесвітньому форумі українців]. — Уряд. кур'єр, 23.08.1997); *національне примирення* (так, з ідеєю національного примирення всіх українців незалежно від того, під прапором яких держав вони воювали в роки Другої світової війни, виступало Всеукраїнське об'єднання ветеранів, 1996 р.).

Серед цих слів справді ключовими словами доби стали *консенсус* — для періоду «перебудови» (слово, що досить активізувалося в цей час, часто вживалося в промовах М. С. Горбачова й набуло розширеного значення — «загальна згода, одностайність у розв'язанні обговорюваних, насамперед спірних, питань», увійшовши також і до розмовної мови з жартівливим забарвленням як досі незвичне іншомовне слово) і особливо *злагода*¹⁶ (*національна, громадянська, громадська* і т. ін.) — для 1990-х — початку 2000-х рр.: «Для мене найголовніше, — наголосив він (прем'єр-міністр В. Фокін. — О. Т.) в одному з інтерв'ю, — створити *уряд національної злагоди*» (Голос України, 10.04.1991); *комітети громадянської злагоди*, що існували на початку 90-х рр.; «Верховна Рада України..., піклуючись про зміцнення *громадянської злагоди* на землі України, ... приймає цю Конституцію — Основний Закон України» (з преамбули до Конституції 1996 р.); це слово ввійшло до девізу «*ВОЛЯ ЗЛАГОДА ДОБРО*», який має бути поміщений на Великому Державному Гербі України згідно з ескізом, схваленим державною комісією в червні 1997 р. і переданим на розгляд Верховної Ради (див., наприклад: Київ. відомості, 27.06.1997); слово *злагода* було одним з ключових у політичному лексиконі Президентів Л. Кравчука та Л. Кучми й, від-

¹⁶ Досі в цьому значенні — «наявність порозуміння між різними людьми, різними сторонами; можливість діалогу між ними задля спокою й миру» — домінантою відповідного синонімічного ряду виступало, очевидно, *згода* (див., наприклад: Словник синонімів української мови : В 2 т. — К., 1999. — Т. 1. — С. 596), пор. не тільки щодо побутових (як у відомих рядках І. Котляревського: «Де згода в сімействі, / Де мир і тишина, / Щасливі там люди, / Блаженна сторона»), а й щодо суспільних взаємовідносин, наприклад: «Хай живе *згода* між націями в УНР!» і російський відповідник «Да будет *согласие* между нациями УНР!» — з відозв органів УНР до населення Києва (див.: *Бурмистренко С., Рогозовская Т.* Сорок семь дней из жизни Города : Хроника конца 1918 — начала 1919 года // Collegium. — К., 1995. — Вып. 1–2. — С. 129–130); уже в новітню добу: «Цим протиправним актом завдається удару по надіях людей на досягнення *громадянської згоди*» (Рад. Україна, 30.07.1991, с. 1). Однак наявність у загальному семантичному комплексі слова *злагода* такого значення, як «погодженість, гармонія в чому-небудь» («І струни загриміли в згоді...» — М. Нагнибіда, та «багатшої» внутрішньої форми (пор. *лад, лагідний*) змінили співвідношення на його користь.

повідно, входило до частотної лексики мови публічної сфери періодів їхнього президентства: «Президент за злагоду — злагода за Президента» (напис на транспарантах у містах, вересень 1999 р.); «Відповідно до розпорядження Президента України щорічно в столиці України — місті Києві в першій декаді грудня проходить Міжнародний форум економічного співробітництва “Партнерство в ім'я злагоди та розвитку”» (Стол. новости, 30.10.2001); це слово в 90-і — на початку 2000-х рр. неодмінно було в передсвяткових листівках-привітаннях, що їх безоплатно вкидали в поштові скриньки громадян від імені депутатів рад різних рівнів, особливо перед черговими виборами: «Зичу Вам і Вашій родині здоров'я, достатків, злагоди, здійснення задуманого. Щиро Ваш...»; у власних назвах: «Алея голубих ялинок, яку одразу ж назвали алеєю Злагоди, прикрасила проспект Нахімова у Севастополі» (Уряд. кур'єр, 2.11.1999); «Всеукраїнське об'єднання демократичних сил «Злагода» (створене в січні 1999 р.), Всеукраїнська партія центру «Громадська злагода», всеукраїнська акція «Злагода» (жовтень 1999 р.), радіожурнал на Першому каналі Українського радіо, навіть торговельна марка продукції молокозаводу «Придніпровський» (Дніпропетровськ, кінець 1990-х — початок 2000-х рр.): молоко, кефір, ряжанка «Злагода». У лексиконі Президента В. Ющенка, як тепер і Президента В. Януковича, й, відповідно, в публічному дискурсі часів їхнього президентства слово *злагода* вже не посідало / не посідає такого помітного місця; їм, очевидно, вже важко вдавалося / вдається позиціонувати себе як «батьків нації», що прагнуть добра і добробуту для всіх громадян.

Пор., однак, іронізування з боку представників різних верств суспільства (як «зліва», так і «справа») щодо таких закликів влади до *злагоди* й незгоди з ними — як у суто соціальному плані: «Де ви бачили *злагоду* між вовком і ягням (заголовок)? Разом із зміною становища у суспільстві змінюються і гасла в наших політичних опонентів. Якщо недавно найуживанішими у різних націонал-демократів були заклики “Геть!”, “Ганьба!” і “Комунаку на гілляку!”, то зараз у них в пошані слово “*злагода*”. Провідником ідеї примирення всіх і вся виступає письменник Володимир Яворівський. ... Не усвідомлює письменник, виступаючи з такими заявами, що висловлює інтереси тих пройдисвітів, котрим *злагода* вкрай потрібна, аби не позбутися тих багатств, що награбовані у народу України за останні п'ять років» (Г. Кузнецов, читач. — Комуніст, 1996, № 35); «За допомогою владних важелів, на злиднях і тотальній корупції він створив віртуальну державу, де матеріальні нестатки називають “стабілізацією”, а соціальне розшарування — “*злагодою*” — про Л. Кучму (Б. Червак. — Укр. слово, 8.07.1999): «Та (про КІРС. — О. Т.), прийшовши до влади шляхом розпалювання міжкласової ворожнечі, заговорила, як пам'ятасмо, про “блок комуністів і безпартійних”, про “змичку міста і села”, про “нову історичну спільність — радянський народ” і, врешті, про “всенародну державу”. Теперішня (“партія влади”. — О. Т.), врахувавши досвід попередниці, з цього й почала — тільки й чуємо, що про “*злагоду*” і “єдність”, про “мости” й “спілки”, про “діалог”, “консенсус” і “порозуміння”. Це з ким я мушу порозумітися — з ... цинічними імітаторами, які вдають, буцімто розбудовують державу і здійснюють реформи задля народу?» (П. Колесник, читач. — Урок української, 2002, № 9, с. 10), так і в плані національному: «... треба серйозно дорікнути Президентів Л. Кравчукові, який намагався консолідувати суспільство за рахунок українських етнічних інтересів... Його славновісна (чи сумновісна) “*злагода*” практично означала: вся увага — національним меншинам, проблеми прав українців начебто не існує. Як і в СРСР, український народ поставав якимсь ідеологічним маревом... влада берегла “*злагоду*” і “стабільність”» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — Літ. Україна, 28.08.1997, с. 4).

Для характеристики шляхів до громадянського миру активізувалося слово *діалог*, яке в такому метафоричному значенні — «контакти між сторонами з метою порозуміння» — досі вживалося, як і *конфронтація*, переважно в плані зовнішніх, міжнародних відносин («Для подолання конфлікту ... всім православним конфесіям потрібно йти на *діалог*». — За вільну Україну, 29.07.1997;

політичний діалог; діалог влади з опозицією); для характеристики позиції в такому діалозі — слова *виважений* (підхід, позиція і т. ін.), *толерантний* (ставлення і т. ін.) — на зміну культивованим у радянський час *безкомпромісний* і *нетерпимий, непримиренний*, наприклад: «Більша частина депутатів стоїть на твердих, *виважених позиціях*, але були й гарячі голови, які заходили надто далеко у своєму радикалізмі» (Веч. Київ, 4.07.1989); слова *виваженість* і *толерантність* були, зокрема, серед улюблених у мові Голови Верховної Ради, а потім Президента України Л. М. Кравчука.

Ідеологема *єдності* не зникає також (не тільки в середовищі кіл лівої та про-російської орієнтацій, але й ширше) у діапазоні міжнародних (міждержавних) відносин України на пострадянському просторі, насамперед з Росією, — від назви новоутвореного на місці СРСР союзу *Співдружність Незалежних Держав* до набору певних ключових слів цієї тематики: *міст* («Леонід Кучма — це *міст* між Україною і Росією»: одне з гасел цього претендента на посаду Президента України у виборах 2004 р.; «Крим стане *мостом* між Україною і Росією»: одне з гасел Ю. Мешкова під час кампанії виборів президента АРК в 1994 р.); *єдиний економічний (інформаційний, культурний і навіть оборонний) простір, єдиний митний союз; спільні збройні сили, державні кордони* тощо. Ідея такої *єдності* постійно висувається також у плані тіснішої близькості й навіть державного об'єднання трьох східнослов'янських народів / держав.

Ось, наприклад, рядки зі звернення полкової ради «відродженого» Ніжинського козачого полку: «Українська нація ніколи не деградує, не стане нацією зрадників, як її представляє новоспечена еліта націоналістів. ... Рада вважає, що духовною основою єдності козачих організацій і співробітництва з іншими здоровими патріотичними силами має бути: *братерська дружба слов'янських народів; загальнослов'янська канонічна християнська віра, яку запровадив Володимир Святославич, об'єднувач усіх східнослов'янських земель у єдину державу Київська Русь*» (Козацькому роду нема переводу. — Товариш, орган Соціалістичної партії України, 1997, № 7). Ось, на противагу таким гаслам, різко критичне ставлення до цих ідей з боку кіл української національно-державницької орієнтації: «Загальновідомо, що й нинішня Росія ... не змінила свого імперського ставлення до України. Тому позицію та політику Голови Верховної Ради України О. Ткаченка ... про потребу входження України до Міжпарламентської асамблеї СНД, а потім і у спільний з Росією *єдиний економічний, фінансовий (спільна грошова одиниця), інформаційний та оборонний простір* ... сприймаємо як акт національної зради і політичної диверсії проти Української держави» (Ю. Бадзьо, М. Горбаль, М. Горинь та ін. Звернення до депутатів Верховної Ради України. — Укр. слово, 24.12.1998, с. 4); «... розмова вийшла конструктивною, перейнятою щирими тривогами за долю України та її державності, над якою, за висловом экс-президента Л. Кравчука, нависла серйозна загроза насамперед з боку тих сил, що прагнуть *втягнути нашу країну до нового імперського ярма, закликають до реставрації "Союзу"*» (Літ. Україна, 25.03.1999, с. 1).

3.7. Між «*безладом*» і «*порядком*». У зв'язку, з одного боку, з просуванням молодой держави в умовах нових для неї політичних та економічних обставин, а з другого, — з поки що нерозвиненістю в суспільстві належних демократичних традицій соціально-політичне життя України характеризується хронічною напруженістю, яка достатньо часто виливається в *кризи, акції громадянської непокорі*, конкретні заходи економічного та політичного протесту, «*майдани*» і «*революції*» (див. п. 3.2, 3.6в). Але особливого резонансу набувають події, що надзвичайно й на тривалий час збурюють суспільство і дістають назву «*політичний скандал*», або ...*гейт* (з першим компонентом, утвореним від прізвища певної особи, — за зразком інтернаціональної моделі творення слів на позначення гучних політичних скандалів, що її започаткувала в англійській мові 1972 р. під час чергової президентської кампанії назва готелю «Watergate» у Вашингтоні). Так, після зникнення 16 вересня 2000 р. опозиційного журналіста

Георгія Гонгадзе, мертве й спотворене тіло якого було незабаром знайдене, спалахнув скандал під назвою «*справа Гонгадзе*», або *г(Г)онгадзегейт* зі звинуваченням у причетності до цієї події тодішнього Президента України Л. Д. Кучми та його найближчого оточення. А наприкінці листопада цього ж року, коли було оприлюднено численні диктофонні записи, що компрометували Л. Д. Кучму, вибухнув «*касетний скандал*», або *к(К)учмагейт* (див. 4.3).

Тематичний напрям «від *безладу* до *порядку*» стає, очевидно, одним із домінуючих у риториці державної ідеології чинної сьогодні (з лютого 2010 р.) влади, про що свідчать, наприклад, заяви претендента на посаду Президента, а згодом і Президента України В. Ф. Януковича: «Я наведу *порядок* у країні» (наприклад, під час зустрічі з виборцями в Дніпродзержинську: т/к ICTV, «Факти», 12.01.2010), пор. також у його політичній рекламі до президентських виборів у жовтні 2010 р.: «Віктор Янукович: надія — добре, а *надійність* — краще»; починаючи з 2011 р. — заяви чільних представників влади та політиків від Партії регіонів про те, що в Україні нарешті досягнуто політичної *стабільності* (зі зрозумілим почуттям гордості); у 2012 р. — у політичній рекламі перед виборами до Верховної Ради¹⁷: «Все було гірше, ніж можна було уявити. “Помаранчевий” уряд довів країну до глибокої кризи. Кабальні газові угоди. Було важко долати *безлад*. Але новий уряд наполегливо працював задля досягнення *стабільності*. Руїну вже подолано! Україна — ера реформ і *стабільності*» (на екранах українського телебачення в червні); з липня — як назва передвиборної програми Партії регіонів: «Від *стабільності* до добробуту!» (отже, вважається, що *стабільності* вже досягнуто); у корпоративній пісні Національного банку України «Наша гривня» (текст М. Гойхмана) з таким приспівом: «Україна моя хай завжди процвітає. / Знаю: гривня ніколи не підведе. / Президентові щиро подяку складаю / За *стабільність* в державі, а це — головне» (див., наприклад: Експрес, 28.06.2012, с. 3; Україна молода, 5.07.2012, с. 7). Пор., з іншого боку, критичне ставлення до цього в опозиційній пресі: «Експерти журналу “Кореспондент” визначили ТОП-100 найвпливовіших українців. ... Небезпечним для демократії є засилля “регіоналів” у списку, воно стало можливим після встановлення “*порядку*” та “*стабільності*”» (І. Дем’янчук, канд. техн. наук. — Україна молода, 1.09.2011, с. 10). У мові державних чиновників і провладних політиків набув ще більшої частотності зворот *вертикаль* (*вертикалізація*) *влади*, популярний і в часи президентства Л. Д. Кучми. Пор., з іншого боку, критичне ставлення до цього в опозиційній пресі: «Експерти журналу “Кореспондент” визначили ТОП-100 найвпливовіших українців. ... Небезпечним для демократії є засилля “регіоналів” у списку, воно стало можливим після встановлення “*порядку*” та “*стабільності*”» (І. Дем’янчук, канд. техн. наук. — Україна молода, 1.09.2011, с. 10); «Команда нового лідера, який пообіцяв навести *порядок* і відновити *стабільність*, буквально насकोком підпорядкувала собі майже всю державну владу, вибудувавши її славнозвісну *вертикаль* і практично цілком зігнорували систему стримувань і противаг» (С. Шебеліст. — День, 19.10.2012, с. 4). Це також курс нової влади на *оптимізацію* — приведення мережі установ, закладів, що фінансуються з державного бюджету, до певної економічно обґрунтованої кількості; пор., однак, критику цього курсу: «Щодня присилають нам якісь розпорядження. У кожному другому є слово “*оптимізація*” — шкіл, бібліотек, му-

¹⁷ Пор. аналогічне гасло «За *стабільність!*» як ключове під час передвиборної кампанії В. В. Путіна, який у березні 2012 року балотувався в третій раз і був обраний на посаду президента Російської Федерації.

зичних шкіл. Писали б уже просто — “закриють”» ([Із інтерв’ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — Газ. по-українськи, 13.04.2012, с. 7).

3.8. Значна частина особливостей цього нового суспільно-політичного лексикону ввійшла також до слововжитку пізньорадянської та пострадянської лівої партійної преси й узагалі лівих політичних сил, хоча саме у протиставленні до лінії КПРС вони й формувалися: «Час перебудови — це й час *справедливості*. Справедливість завжди і сильна, і *милосердна*» (Рад. Україна, 8.01.1988, с. 2); «До *гуманного, демократичного соціалізму*» (програмна заява ХХVІІІ з’їзду КПРС, липень 1990 р.); *Партія Соціальної Справедливості (марксистська)* — так пропонував перейменувати назву Комуністичної партії Радянського Союзу відомий поет, громадський і політичний діяч Б. Олійник (Правда, 27.10.1990); «Олександр Мороз підкреслив, що ... Жовтнева революція не тільки не суперечила прагненням українського народу до *соціальної справедливості* і національно-державного відродження, а й була поштовхом для цих процесів» (Демократ. Україна, 6.11.1991, с. 1). Основними гаслами створюваної замість розпущеної Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Комуністичної партії України «партії лівоцентричного спрямування» (поки що без назви, а згодом вона оформилася як Соціалістична партія України) були винесені такі: «*права людини; громадянська злагода; гармонізація соціальних інтересів; соціальний захист населення; правова держава; духовне відродження*» (див.: Голос України, 24.09.1991).

3.9. Оцінюючи на основі мовних свідчень пройдений суспільством за останні чверть століття шлях від *тоталітаризму* до *демократії*, не можна, звичайно, заперечувати того, що *демократизація суспільства* вже стала досить очевидним фактом (про *кризу демократії* в Україні поки що не говорять, на відміну, зокрема, від сусідніх Білорусі і пізніше Росії), але, з іншого боку, ще з кінця 90-х років почали говорити про зростання *авторитаризму* в країні. Про стан з реальним забезпеченням *прав людини*, а особливо про Україну як *правову державу* говориться звичайно як про ідеал невизначено далекого майбутнього. У 2011–2012 рр. знову лунають заяви про обмеження *свободи слова*. Постійні розчарування суспільства породжують його зневіру в нових «зачаруваннях», а *духовність* і *милосердя* вже перестали бути одними з його ключових слів. Незважаючи на очевидний факт зростання кількості тих, хто регулярно, а ще більше час від часу (на Різдво і Великдень, для вінчання) відвідує церкву й запрошує її служителів на хрестини новонароджених і відспівування покійних, *бездуховність* і різноманітні вияви *неправової* діяльності (як відверта злочинність, так і, за численними матеріалами в ЗМІ, незаконні дії з боку працівників державних органів та установ, навіть правоохоронних органів) у країні явно зростають. Рівень агресії в суспільстві помітно виріс (так, звичайним явищем став розбій на вулицях, значно жорстокішими стали бійки футбольних хуліганів і т. ін.), пор., наприклад: «Святослав Олійник багато часу проводить за кордоном. Літає на тиждень чи кілька днів раз на місяць у різні країни. — У нас рівень агресії між людьми високий. Злоба, заздрість і ненависть настільки великі, що для того, щоб утримувати розум у чистому нормальному стані, треба системно “розмагнічуватися”, — пояснює» ([Із інтерв’ю з цим народним депутатом]. — Газ. по-українськи, 9.12.2011, с. 7).

4. Національно-державні аспекти нової України.

4.1. З кінця 80-х років на пострадянському й ширше — постсоціалістичному просторі розпочався новий період розбудови національних держав, який особливо увиразнився з розпадом трьох попередніх федеративних державних утворень — СРСР, Югославії та Чехо-Словаччини, особливо двох перших, але ціл-

ком виразно виявляється і в межах колишніх метрополій цих федерацій, насамперед у Російській Федерації та Сербії. Зокрема, в Україні внаслідок значного посилення уваги суспільства до *українського* як етнічного і особливо державного (зі становленням власної державності) актуалізувалися й стали по-новому осмислюватися такі поняття й номінативні ряди, як:

1) в аспекті української державності:

а) поняття *батьківщини* (*вітчизни*) у значенні рідної країни (за радянською правописною традицією, з великої букви: *Батьківщина*, *Вітчизна*), *вітчизняного*. Якщо в радянський час у загальнодержавній ідеології вони мали співвідноситися з СРСР («Є республік в нас багато, / Батьківщина в нас — одна»: М. Упеник. Про Донбас, 1950 р.; «Моя Батьківщина — СРСР» — тема шкільних творів), то з набуттям Україною державної незалежності це поняття стало зосереджуватися загалом уже в ній самій: «Всі ми любимо нашу *Батьківщину*. Порадьмося на нинішньому всесвітньому українському віче (так: невідм. — О. Т.), як цю вселенську любов не просто покласти їй до ніг, а радше, як її зробити інструментом звеличення України» (з редакційного привітання газети II Всесвітньому форумові українців. — Незалежний погляд: Спец. випуск, 21.08.1997); на зміну поняттю *радянського патріотизму* поступово закріплюється поняття *українського патріотизму*; замість історії та географії СРСР вивчаються історія та географія України; російську літературу в шкільній програмі віднесено до загального комплексу зарубіжної / світової літератури. Однак остаточно не з'ясованим для суспільства питанням лишається правомірність застосування цих понять до тих періодів, подій, регіонів, реалій, осіб Російської імперії, СРСР, які не є належністю власне української історії та географії. З одного боку, їх, як і перед цим, характеризують цими означеннями (у певних випадках — цілком свідомо й навіть принципово, але здебільшого, очевидно, за звичкою і через невизначеність застосування в подібних випадках дихотомії «вітчизняний — зарубіжний або світовий»), з другого боку, це наражається на критику: «Мені не зовсім ясно, в якому сенсі В. Докучаєв — “вітчизняний” ґрунтознавець» — з рецензії на останні видання з історії української культури (В. Рудь. Про культуру культурології. — Зб. Харків. іст.-філол. т-ва, 1995, т. 5, с. 195); щодо анонсів телепередач на зразок «Завтра — славетна стрічка золоті серії *вітчизняного* кіно “Волга-Волга”»: слід «називати речі власними іменами: українське — українським, російське — російським, а імперське — імперським»¹⁸ (див. також у п. 2.2 про тенденції до заміни назви *Велика Вітчизняна війна*). В обов'язковому огляді попередньої літератури з досліджуваної проблематики в кандидатських і докторських дисертаціях у межах хронологічного періоду до 1991 р. до «вітчизняних» включають і дослідників з Росії (РРФСР) та інших колишніх національних регіонів (республік) Російської імперії (СРСР) або ж тільки українських.

У загальній емоційній тональності контекстів зі словами *Б(б)атьківщина*, *В(в)ітчизна* в застосуванні щодо України в пострадянську добу не могли, природно, не статися певні зміни, зумовлені, з одного боку, відходом від пишнотливості стилістики тоталітарного часу, а з другого, — виходом зі складу досить могутньої держави: перифрази на зразок *рідна Батьківщина* стали вживати значно рідше, переважно у виховній роботі з дітьми, а такі, як *наша велика Батьківщина*, зовсім дезактуалізувалися;

¹⁸ Лисий І. Статус і сенс одного означення в сучасній гуманітаристиці // Урок української. — 2004. — № 10. — С. 11.

б) поняття *республіки / країни, держави* та її *столиці*. Якщо в СРСР Україна була однією з національних *республік*, а не *країн* чи тим більше *держав*¹⁹, то тепер, природно, питання із застосуванням цих слів уже розв'язане загалом на користь двох останніх назв, особливо в руслі українського національного-державницького дискурсу (випадки на зразок «у нас у *республіці*») виправляють, хоча це слово все ще вживається щодо України, причому не тільки за звичкою, особливо в спонтанному мовленні, але й цілком усвідомлено, цілеспрямовано, з відповідною політичною заданістю²⁰). Замість попереднього означення *республіканський (уряд, міністерства і відомства, промисловість і т. ін., видання, конкурс, огляд і т. ін.)* стали вживатися відповідно означення *український (уряд і т. ін.) і всеукраїнський* (означення *всеукраїнський*, як відомо, достатньо широко вживалося в 1917–1920-х рр.: *всеукраїнський з'їзд рад, Всеукраїнська академія наук — ВУАН* та ін.): *Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Всеукраїнське об'єднання ветеранів; всеукраїнська акція, референдум, страйк*, а у власних назвах — також *національний* (див. 4.1 п. 3г): так, *Республіканська гвардія України*, створена восени 1991 р., невдовзі стала *Національною гвардією України* (існувала до кінця 1999 р.); *столичний Республіканський стадіон* з 1996 р. називається *Національний спортивний комплекс «Олімпійський»*. Щодо *столиця і столичний*, з якими, природно, вже цілком однозначно асоціюється тільки Київ, пор. ситуацію з недавнього радянського минулого: «До речі, для характеристики епохи. Герой моєї повісті їде в столицю, до Києва. Редактор: “У нас одна столиця — Москва...”» (В. Дрозд. *Повість про повість*. — Слобожанщина, 1995, № 1, с. 82)²¹;

в) гніздо слів з твірною основою *держав-а*, що демонструє значну активізацію частотності вживання і продуктивності творення (найповніші словники української мови 70–80-х рр. подавали чомусь тільки *державний, державність*, хоча в словниках першої третини ХХ ст. були й *державник, державознавство, державознавчий*²², а в мові української західної діаспори ХХ ст. широко простежуються також *державотворчий, державотворчість, державницький* та деякі ін.): у складних словах — *державотворення (процеси*

¹⁹ «Редактор завжди викреслював з моїх текстів слово “страна”, коли мовилося про Білорусію, Україну або Таджикистан» (В. Ярошенко. Попытка Гайдара. — Новый мир, 1993, № 3, с. 122).

²⁰ Це простежується, зокрема, в Росії, де, за радянською традицією, так усе ще називають колишні «національні республіки» (крім самої Російської Федерації): «Это привело к огромным потрясениям в *республике*» — про Україну (т/к ТВ-6, 15.09.2001), «Мы обычно считаем, что в соседних *республиках* всегда будут сильные позиции русского языка и русской культуры» (т/к ТВЦ Международный, програма «Постскриптум», 15.10.2011); цілком усвідомлено, безперечно, — в офіційному дискурсі Російської Федерації: наприклад, в одній з нот МЗС Росії Україні щодо чергових «антиросийских выхваток», які «продолжают усиливаться, особенно в западных областях *республики*» (див.: Урок української, 2000, № 7, с. 2). Ті, хто (нібито) не вбачає в такому застосуванні назви *республика* щодо сучасної України, як і щодо інших «національних республік» СРСР, «нічого такого», щиро чи лукаво підмінюючи поняття, оперують іншим значенням цього слова: «Как известно, существует несколько форм государственного устройства (управления): монархия, империя, диктатура, республика. ... Почему же наши “патриоты” обижаются на то, что их страну называют *республикой*?» (А. Паршинцев, читатель. — Газ. «2000», 28.05.2004, с. F8).

²¹ У плані збереження рівняння на попередні державно-політичні орієнтири пор. також явно тенденційне використання в деяких кримських ЗМІ протягом 90-х років означення «столичный» щодо Москви: «столичный мэр», «столичный градоначальник» — про Ю. М. Лужкова (Крымская правда, 26.11.1996; 21.01.1997).

²² Див., наприклад: *Кислюк Л. П.* Національномовні ресурси відображення соціодинаміки // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 393–408.

державотворення), державотворчий (процес, традиція, ідея; «українці — це державотворчий народ, державотворча нація»), державотворчість, державотворець («Михайло Грушевський — державотворець» — виставка в Київському будинку вчителя у вересні 1996 р.), державобудівний, державобудівництво, державобудівник та ін., у суфіксальних і префіксальних словах: державник «принциповий прихильник ідеї незалежної й сильної, єдиної держави» (мається на увазі, звичайно, Україна), державницький (ідеологія, погляди, мислення, свідомість, позиція, курс, політика, діяльність, сили; «Газета буде відкрита для усіх партій, громадських організацій державницького спрямування». — Час, 27.11.1998, с. 1), державництво («Самоосмислення державництва українським народом у всіх його прошарках не відбулося». — Віче, 1993, № 2, с. 29), як антицінності: антидержавник, антидержавницький; відбувається значне розширення кола вживань слів державний, державність; державна українська мова, українська державність і т. ін.; увійшло до вжитку державець з новим значенням «державний діяч; державний керівник, член уряду»: «І коли нині від деяких українських політиків чи державців чуєш, як вони просяться самі в цей “євроазійський простір”, то хочеться вигукнути: схаменіться, хлопці!» (Є. Гуцало. Ментальність орди);

г) слова незалежний (незалежність) і самостійний (самостійність) у застосуванні до України, наприклад: «Акт проголошення незалежності України», прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року; День незалежності України — державне свято нової України (Верховна Рада проголосувала його двічі: 16 липня 1990 р. після прийняття «Декларації про державний суверенітет України» і 24 серпня 1991 р.); стали вживатися звороти з побажаннями й вимогами розширення української незалежності, наповнення її реальним змістом: економічна, енергетична, атомна, культурна та ін. незалежність України; «Незалежній Україні — незалежну церкву (незалежний правосис і т. ін.)!»; уже виник новий штамп: у нашій молодій незалежній Україні / державі; активізувалися відомі й давніше, переважно в позарядянській мовній практиці, прикметники самостійницький («У правозахисної організації, яка наприкінці вісімдесятих розбудила самостійницькі поривання українців, — ювілей»: Експрес, 10.07.2008) і незалежницький (незалежницькі настрої; «український незалежницький рух часів II Світової війни» — Україна молода, 2.04.2010), тоді як співвідносні й також уже відомі іменники самостійник, самостійництво і незалежник, незалежництво подібної активізації не виявляють. Протягом кількох років на межі 80–90-х (до проголошення Україною державної незалежності) в активному вжитку перебували слова суверенний (суверенність) і особливо суверенітет: «Декларація про державний суверенітет України», проголошена Верховною Радою 16 липня 1990 р.; з боку союзного «центру» в цей час уживався іронічний вислів парад суверенітетів (див. 3.3); з'явилося слово суверенізація;

2) в аспекті української етнічності:

а) посилення уваги до понять корінних народів / етносів країни (з відмежуванням їх від некорінних)²³ та її титульної нації, під якою звичайно розуміють націю, що дає назву відповідній державі. Поняття корінних народів, під якими розуміють етноси, що здавна проживають на території України й не мають за її межами іншої (своїєї) державності, використовується не тільки в мововжитку

²³ Поняття «корінна національність», як відомо, практикувалося в СРСР у 20-х роках під час політики «коренізації» («українізації» в Україні, «білорусизації» в Білорусії і т. д.).

політиків і публіцистів, воно запроваджене й до Конституції України 1996 р. (ст. 11); до них відносять українців, а також звичайно кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків²⁴. *Титульна нація* — це, звичайно, українці (хоча з «формального» боку в даному разі не етнонім дав назву державі, а, навпаки, етнонім є похідним від назви країни). З боку суспільно-політичних кіл, що уособлюють інтереси етнічних росіян в Україні, яких тепер офіційно віднесено до однієї з національних меншин країни, нерідко у зв'язку з цим лунають заяви про офіційну дискримінацію російського населення країни, оскільки, на їхню думку, воно також має достатні підстави для того, щоб бути визнаним і *корінним*, і *державо-творчим* (див. вище) *народом*²⁵;

б) розширення та активізація поняття *діаспори*, під яким за радянської доби розуміли переважно розселення по світу євреїв, рідше також вірмен, — у застосуванні як щодо етнічних українців за межами України, так і щодо певних національних меншин у самій Україні (наприклад: «*російська діаспора в Україні*»: І. Драч. — Незалежний погляд, 21.08.1997). Щодо світового українства, то на його позначення, по-перше, відмовилися від характеристики *еміграція*, звичної в радянський час, на користь *діаспора*²⁶, а по-друге, визнавши такою й масиви українського населення в регіонах колишнього СРСР, ввели розмежування *західна* (раніше просто «українська еміграція») і *східна діаспора*. На позначення її представників сформувалася вже ціла низка дублетних найменувань: *діаспорники*, *діаспоряни*, *діаспорити*, *діаспорці*, рідше *діаспорівці*; з прикметниками

²⁴ Див., наприклад: Євтух В. Б., Троцинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. — К., 2004. — С. 4.

²⁵ В Україні навіть на межі 80 — 90-х років не набули масового поширення емоційно різкі характеристики на адресу росіян України на зразок тих, що були у вжитку особливо в Естонії і Латвії: «мигранты», «колонисты», «оккупанты» — і гасла на зразок «Чемодан — вокзал — Россия!». У межах українського національно-державницького дискурсу поняття *окупації* щодо України з боку Росії може застосовуватися як у прямому його значенні: ««Більшовицьких вояків українські селяни зустрічали (під час громадянської війни. — О. Т.) не як братів та визволителів, а як *загарбників* і *окупантів* — зі зброєю в руках...» Ці слова, сказані депутатом Дмитром Павличком, звучали своєрідним рефреном жалобного дійства» (А. Панчишин. Вшанування пам'яті жертв московського терору. — Час, 16.10.1998, с. 1); «Під час санкціонованого адміністрацією Львова мітингу, в якому взяли участь тисячі прихильників і членів УНА-УНСО під гаслами «Свобода нації! — Смерть ворогам!», «Геть *окупантів!*», до підніжжя пам'ятника Тарасу Шевченку були кинуті та демонстративно потоптані прапори Росії, Румунії і Польщі» (Уряд. кур'єр, 5.07.1997) (див. також у п. 2.2 *окупація* замість радянської ідеологеми «визволення» щодо «визвольного походу» Червоної армії на Західну Україну), так і переносно — щодо широкої наявності в Україні російської мови, російськомовної (в тому числі з Російської Федерації) поп-культури, друкованих і електронних ЗМІ: «Своєю заявою Ви ... не дали можливостей розпочати відродження національних звичаїв і традицій і благословили нахабних шовіністів — цих спадкоємців жорстоких *окупантів* — добиватися узаконення *окупантської мови* як другої державної мови» (Л. Лук'яненко. Складіть повноваження достроково! Президентові України Леоніду Кучмі. — Голос України, 3.02.1998); В. Ткаченко, читач. Російська мова — мова колишніх *окупантів* (Газ. «2000», 26.03.2004, с. F2); «У нас державній мові оголосила війну проросійська частина української влади. ... І новітня імперська *окупація* нашого інформаційно-культурного простору є найвагомим її здобутком останніх років» (Л. Масенко. Куди тече мовна ріка? — Укр. слово, 2.08.2001).

²⁶ «...А от як називати наших зарубіжних земляків? ... Навряд чи має логіку ... нерідко вживане напівофіційне, за прикладом московського товариства «Родина», слово «співвітчизники». І вже зовсім не відповідає ... поширений термін «українська еміграція». Скажімо, люди четвертого чи п'ятого покоління зарубіжних українців ніяк не можуть бути ані емігрантами, ані навіть дітьми емігрантів... Саме тому, очевидно, останнім часом «увірвалося» в нашу мову модне слово «діаспора»» (В. Чорний, начальник відділу інформації МЗС УРСР. — Літ. Україна, 12.04.1990, с. 3).

діаспорний, рідше діаспоральний; поширюється назва діаспоризація («діаспоризація українців у світі» і т. ін.). На позначення самої України в такому зіставленні з діаспорою («діаспорною Україною») стали вживатися назви *м(М)атерик, материковий (Україна, література, літературна мова тощо)*;

в) активізація вживання означення *національний: національна свідомість* («Домінантою в українському державотворенні повинна бути національна свідомість, тобто любов до своєї Батьківщини — України»: С. Злупко. Конституція, національна ідея і безпека нації. — За вільну Україну, 3.08.2006), *національні сили, національні герої України, «Січеславський край (дніпропетровська обласна національна газета)*»; часто з виразнішими оцінними конотаціями — як з осудом негативних явищ у цій сфері (зокрема, про недавнє радянське минуле): *національний нігілізм*²⁷, *національне безпам'ятство, національна нівеляція, національна безликість*, так і з акцентуванням на потребності інших ознак: *національна гідність (гордість, самоповага), національне самоствердження, національне обличчя*; зростання частотності вживання і продуктивності творення складних слів з першим компонентом *націо(є)-: націєтворення / націотворення, націєтворчий / націотворчий, націєбудівництво / націобудівництво* (неустале, але перший варіант у комpositах з питомим другим компонентом видається правомірнішим), *націєзнавство, націологія, націократія* та деякі інші. Від початку 90-х років у загальному середовищі демократичних кіл країни стало виразно окреслюватися розмежування за національною пріоритетністю інтересів і «демократи», «демократія» поділилися на «(просто) демократів (демократію)» і українських «національних демократів» («націонал-демократів»), «українську націонал-демократію»²⁸: «...українському національно-визвольному процесові, консолідації суспільства на єдино можливій, на єдино справедливій і надійній основі — на основі української правди — протистояли не тільки комуністи-русофіли, а й демократи-русофіли. ... Українці наголошували на “правах нації”, демократи російського спрямування (етнічного, мовного, культурного, геополітичного) — на “правах людини”», «Хіба гасло “прав людини” в устах “просто демократів” не звучало і не звучить як заперечення права українців на свою Батьківщину, права бути господарем своєї землі?» (Ю. Бадзьо. Поразка української революції. Стаття перша. — Літ. Україна, 21.08.1997) (див. також нижче питання про національну українську державу).

Щодо місця «українського націоналізму» (одного із жупелів радянської ідеології) в новітній системі цінностей українського суспільства, то з нього знято — як незрозуміле — неодмінне в радянській час означення «буржуазний», а самі номінативні словосполучення *український націоналізм, українські націоналісти* стали тепер досить частотно вживаними, зокрема, і в суто номінативній функції, у тому числі і як самоназва. Однак його розуміння і ставлення до нього липаються неоднозначними. З одного боку, це поняття перестало бути значною мірою міфічним, оскільки в українському суспільстві тепер цілком легально іс-

²⁷ Це поняття вже має певну традицію вживання, наприклад: «Борючись проти націоналізму, Франко одночасно виступав і проти національного нігілізму та космополітизму в літературі» (Історія української літератури : В 2 т. — К., 1955. — Т. 1. — С. 360); «...щоб успішно боротися з націоналізмом, зокрема українським, треба боротися з націонал-нігілізмом, зі зневагою до української мови» (Л. Дмитерко. — Рад. культура, 6.01.1957, с. 3).

²⁸ Див. докладніше: *Тараненко О. О. Лівий — правий, демократ — ліберал* та ін.: семантико-оцінні переорієнтації в опозиціях сучасного українського політичного спектра // Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 464—466.

нують певні політичні сили (Організація українських націоналістів — ОУН, Конгрес українських націоналістів — КУН, Українська національна асамблея — Українська національна самооборона — УНА-УНСО, Українська республіканська партія, «Свобода» та деякі інші) — як перенесені з діаспори, так і утворені вже в Україні, які позиціонують себе саме так і які трактують націоналізм як ідеологію, політику і практику обстоювання національно-державних і культурно-мовних інтересів української нації. З другого ж боку, в середовищі лівих політичних сил, сил проросійської політичної орієнтації це поняття, як і в радянський час, оцінюється різко негативно, застосовуючись щодо всіх, хто, на думку опонента, підкреслює свою українську національну заангажованість, і протиставляючись «інтернаціоналізмові» (див. 4.2.1): «Через свою тупість, упертість, націоналізм і т. д. і т. ін. Україна опинилася на узбіччі дороги» (Комуніст, 22.07.2005, з листа читача). І взагалі в свідомості широких кіл суспільства, які мало цікавляться політичними питаннями, воно досить повільно рухається на шкалі від негативної до принаймні нейтральної ідеологічної конотації²⁹. Кола української національно-політичної орієнтації, які позиціонують себе як центристи, не застосовують щодо себе цієї назви, віддаючи перевагу назві *національні демократи (націонал-демократи)*, і між ними та «справжніми» націоналістами спостерігається неприхована полеміка: «...в цьому краї (у Горохівському районі Волинської області. — О. Т.) для багатьох людей слово “націоналіст” є чимсь дуже позитивним. І не задумуються вони особливо над тим, що й націоналізм уже не той, і націоналісти вже не ті (маю на увазі людей, які зараз люблять іменувати себе націоналістами)» (П. Кралюк. — Час, орган Народного руху України, 1997, № 23); «Я не “демократ” — я націоналіст» (такі заяви можна почути від представників українських націоналістичних партій)³⁰.

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late 20th — early 21st century Ukrainian language materials). II

The article focuses on the main tendencies of nominative and axiological reorientations in the development of lexical-phraseological structures, of word-building means systems, and of a stylistic means stock in the Ukrainian language of the late 20th — early 21st century, that occurring mainly in socio-political and socio-economic thematic spheres. They consist in orienting, on the one hand, to new, critical comprehension of the previous system of socio-political, moral and cultural values of a society, and, on the other hand, to forming a new system of social values: it is, first, an actualization of traditional and «common to all mankind» social, moral, cultural landmarks and priorities, secondly, rebirth and strengthening of nation-state Ukraine aspects language representation, thirdly, emulation of «European» and «world-wide» values.

Key words: «reevaluation of values» in language, key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age.

(Продовження див. у наступних номерах журналу).

²⁹ Новітні словники української мови вже, природно, намагаються охопити весь складний і суперечливий семантичний обсяг слова *націоналізм* у сучасному українському мовному житті, виділяючи в ньому кілька значень (див., наприклад: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Т. Бусол.— К. ; Ірпінь, 2007.— С. 744). У найавторитетнішій на сьогодні «Юридичній енциклопедії» в 6-ти томах (К., 1998–2004, т. 4) поняття «націоналізм» подається як «ідеологія, політика і практика, в основі яких лежить утвердження місця певного народу серед інших націй, його національних інтересів та національно-культурних цінностей».

³⁰ Див. також: Тараненко О. О. *Лівий — правий...*